

MTA - SZTE - ELTE
HISTORY OF GLOBALIZATION
RESEARCH GROUP

8

HistGlob

WORKING PAPER

TOMKA BÉLA

Globalizáció és a kelet-közép-európai államszocializmus

A zártság fokozatai

2022

HistGlob

WORKING PAPER

Az MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport kiadványa

Szerkesztők: Kalmár Melinda, Simonkay Márton és Tomka Béla

HU ISSN 2732-172X

Kiadó: SZTE Jelenkortörténeti Tanszék

H-6722 Szeged, Egyetem utca 2.

jelenkor.bibl.u-szeged.hu

E-mail: toriroda@hist.u-szeged.hu

Telefon: +36 62 544 464

Felelős kiadó: Tomka Béla

A forrás megadásával idézhető, másolható és terjeszthető.

A kiadvány javasolt idézési módja:

Tomka Béla: *Globalizáció és a kelet-közép-európai államszocializmus. A zártság fokozatai.* (HistGlob Working Paper, 8.) Szeged: MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport, 2022. 3–45.

globtort.bibl.u-szeged.hu

MTA-SZTE-ELTE
HISTORY OF GLOBALIZATION
RESEARCH GROUP

TOMKA BÉLA

Globalizáció és a kelet-közép-európai államszocializmus

A zártság fokozatai

Összefoglaló

A tanulmány átfogóan, négy területen vizsgálja három kelet-közép-európai ország (Lengyelország, Csehszlovákia és utódállamai, valamint Magyarország) globalizációját az államszocializmus időszakában: ezek a dimenziók az áruk, a tőke, az információk és az emberek áramlása. Eredményei szerint a globalizáció az államszocialista időszakban is előrehaladt a régióban, de az viszonylag mérsékelt ütemű, szelektív és töredezett volt, továbbá korlátozott társadalmi hatással rendelkezett. A nemzetközi összehasonlításban csekély dinamika a globalizáció minden vizsgált aspektusát tekintve látható. Így az eredmények nem támasztják alá a kelet-európai és ezen belül a kelet-közép-európai államszocialista országok globalizációjára vonatkozó újabb kutatások azon interpretációját, mely szerint e régió jóval globalizáltabb volt annál, mint azt korábban széles körben feltételezték. A szakirodalomban megfogalmazódott azon vélemény sem igazolható empirikus módon, hogy a rendszerváltás előtti két évtizedben csökkent a régió globalizációs foka a harmadik világgal kialakított kapcsolatok visszaesése következtében. Továbbá a revizionizmusra hajló értelmezési kísérletekkel szemben vizsgálatunk messzemenően igazolta a rendszerváltások nagy jelentőségét Kelet-Közép-Európa globalizációs folyamata során.

Kulcsszavak

Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa, 20. század, globalizáció, államszocializmus

A tanulmány az MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) és a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatásával készült).

Sokáig egyetértés mutatkozott a szakirodalomban a tekintetben, hogy az államszocialista időszakban a régió viszonylag elszigetelt volt, kevésbé és igen felemásan kapcsolódott a világ többi részéhez, vagyis erősen korlátozott módon vett részt a már 1945 után is jelentősen előrehaladó globalizációban.¹ Az elemzők rámutattak, hogy az izolációt részben politikai döntések eredményezték: az önellátás az 1950-as években deklarált cél volt, de ilyen törekvések később is jelentkeztek.² Ez a helyzet azonban részben szándékolatlanul, a tervgazdasági rendszer következményeként alakult ki, amely kevésbé tudta egyeztetni működési mechanizmusával a külső kapcsolatokat.³ Az államszocialista országok elszigeteltségét fokozta, hogy nemzetközi kereskedelmüket egyes területeken – különösen a fejlett technológiákhoz való hozzájárás tekintetében – a kapitalista országok is nehezítették, amint azt a CoCom-lista példája is mutatja.⁴ Ezen – belső szerkezeti hiányosságai miatt – a KGST sem tudott érdemben segíteni.⁵

¹ André Steiner: *The Globalisation Process and the Eastern Bloc Countries in the 1970s and 1980s*. *European Review of History*, vol. 21 (2014), no. 2, 165–181. <https://doi.org/10.1080/13507486.2014.888704>.

² Ivan T. Berend: *Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1996. 82. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511581748>; Adam Broner: *The Degree of Autarky in Centrally Planned Economies*. *Kyklos*, vol. 29 (1976), no. 3, January, 478–494. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.1976.tb01985.x>; Josef C. Brada – Edward A. Hewett: *Autarky in Centrally Planned Economies: A Comment*. *Kyklos*, vol. 31 (1978), no. 1, February, 93–96. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.1978.tb00549.x>; János Kornai: *Economics of Shortage*. Amsterdam – New York: North Holland, 1980.; Jozef M. van Brabant: *Bilateralism and Structural Bilateralism in Intra-CMEA Trade*. Rotterdam: Rotterdam University Press, 1973.

³ Tomasz Mickiewicz: *Economics of Institutional Change: Central and Eastern Europe Revisited*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2010. 20. <https://doi.org/10.1057/9780230291287>.

⁴ Michael Mastanduno: *Economic Containment: Cocom and the Politics of East-West Trade*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1992.; James K. Libbey: *CoCom, Comecon, and the Economic Cold War*. *Russian History*, vol. 37 (2010), no. 2, 133–152. <https://doi.org/10.1163/187633110x494661>.

⁵ André Steiner: *The Council of Mutual Economic Assistance – An Example of Failed Economic Integration?* *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 39 (2013), 240–258. <https://doi.org/10.13109/gege.2013.39.2.240>; Jerzy Łazor – Wojciech Morawski: *Autarkic Tendencies in the Council for Mutual Economic Assistance*. In: Wilfried Loth – Nicolae Păun (eds.): *Disintegration and Integration in East-Central Europe, 1919-*

Az elmúlt egy évtizedben azonban számos kutatás igyekezett új megvilágításba helyezni az államszocialista Kelet-Közép-Európa – s tágabban Kelet-Európa – globalizációját.⁶ Mint azt másutt részletesen bemutattuk, munkák sora érvel amellett, hogy e régió sajátos globalizációs folyamaton ment keresztül a szocializmus időszakában, s ennek következtében jóval globalizáltabb volt annál, mint amit korábban széles körben feltételeztek.⁷ A közelmúltban zajlott kutatások különösen a következő területeken kínálnak márkánsan új interpretációkat: a globalizáció dinamikája Kelet-Európában, ezen belül Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között; a régió globalizációjának szerkezeti sajátosságai az államszocialista időszakban; továbbá a rendszerváltozások szerepe és jelentősége a térség globalizációjának folyamatában.⁸

post-1989. Baden-Baden: Nomos, 2014. 134–146. https://doi.org/10.5771/9783845254227_134.

⁶ A legfontosabb példák: Besnik Pula: *Globalization under and after Socialism: The Evolution of Transnational Capital in Central and Eastern Europe*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2018. <https://doi.org/10.11126/stanford/9781503605138.001.0001>; James Mark – Bogdan C. Iacob – Tobias Rupprecht – Ljubica Spaskovska: *1989: A Global History of Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. <https://doi.org/10.1017/9781108576703>; James Mark – Artemy M. Kalinovsky – Steffi Mahrung (eds.): *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*. Bloomington: University of Indiana Press, 2020. <https://doi.org/10.2307/j.ctvx8b7ph>; James Mark – Paul Betts (eds.): *Socialism Goes Global: the Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*. Oxford: Oxford University Press, 2022. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192848857.001.0001>.

⁷ Tomka Béla: *Szocialista globalizáció Kelet-Közép-Európában. A kutatás új irányai és hiányai*. (HistGlob Working Paper 7.) Szeged: MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeli Kutatócsoport, 2022.

⁸ A már említett munkák mellett lásd pl.: Philip E. Muehlenbeck: *Czechoslovakia in Africa, 1945–1968*. Basingstoke – New York: Palgrave MacMillan, 2015. <https://doi.org/10.1007/978-1-137-56666-9>; Philip E. Muehlenbeck – Natalia Telepneva (eds.): *Warsaw Pact Intervention in the Third World: Aid and Influence in the Cold War*. London: I.B. Tauris, 2019. <https://doi.org/10.5040/9781350989696>; Łukasz Stanek: *Architecture in Global Socialism: Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2020. <https://doi.org/10.1515/9780691194554>; Theodora Dragostinova: *The Cold War from the Margins. A Small Socialist State on the Global Cultural Scene*. Ithaca: Cornell University Press, 2021. <https://doi.org/10.1515/9781501755576>; Małgorzata Mazurek: Polish Economists in Nehru's India: Making Science for the Third World in an Era of De-Stalinization and Decolonization. *Slavic Review*, vol. 77 (2018), no. 3, 588–610. <https://doi.org/10.1017/slr.2018.201>.

Mindennek további fontos következményei is vannak: így például megkérdőjeleződik a rendszerváltozások kiemelt szerepe Kelet-(Közép-)Európa gyors ezredfordulós globalizációs folyamatában, ehelyett felértékelődik a szocialista időszak „előkészítő” szerepe.⁹ Mivel az utóbbi évek kutatási eredményei jórészt ebbe az irányba mutatnak, nem túlzás azt állítani, hogy új narratíva van kibontakozóban az európai államszocialista országok globalizációjával kapcsolatban.¹⁰

A következőkben célunk a kelet-közép-európai államszocialista országok globalizációjában való részvételének tanulmányozása. A térségen belül három ország – Lengyelország, Csehország és Magyarország – gyakorlatára koncentrálunk. A földrajzi szűkítés ugyan csökkenti eredményeink érvényességét, de lehetővé teszi, hogy ezen országcsoporton belül mélyebben vizsgáljuk a globalizáció kiválasztott területeit. Feladatunknak tekintjük, hogy az utóbbi évek főként a politikára és a kultúrára koncentráló globalizációtörténeti vizsgálataiban gyakran elhanyagolt társadalmi és gazdasági aspektusokat bevonjuk az elemzésbe. Különös figyelmet fordítunk a globalizációs folyamat folytonosságainak és töréseinek feltárására, mivel ez a problémakör kulcsfontosságú az új kutatási eredmények megítélésében, s egyben az államszocialista időszakban zajlott globalizáció történeti jelentőségének megértése szempontjából is. Ehhez nyilvánvalóan hosszú távú perspektíva szükséges, így nem csupán az 1989 előtti évtizedekkel, hanem a rendszerváltozások

⁹ A következőkben a szocialista és az államszocialista jelzőket szinonimaként használjuk a második világháború utáni kelet-európai és kelet-közép-európai országokra és társadalmakra vonatkozóan, annak megfelelően, hogy a tanulmányban idézett szakirodalom sem egységes ebben a tekintetben.

¹⁰ További releváns munkák: Ulf Engel – Frank Hadler – Matthias Middell (eds.): *1989 in a Global Perspective*. Leipzig: Leipzig University Press, 2015.; George Lawson – Chris Armbruster – Michael Cox (eds.): *The Global 1989: Continuity and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511778544>; Anna Calori – Anne-Kristin Hartmetz – Bence Kocsev – Jan Zofka (eds.): *Between East and South: Spaces of Interaction in the Globalizing Economy of the Cold War*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2019. <https://doi.org/10.1515/9783110646030>; James Mark – Tobias Rupprecht: *The Socialist World in Global History: From Absentee to Victim to Co-Producer*. In: Matthias Middell (ed.): *The Practice of Global History: European Perspectives*. London: Bloomsbury, 2019. 81–113. <https://doi.org/10.5040/9781474292184>.

utáni időszak fejleményeivel is foglalkozunk. Kvantitatív és kvalitatív bizonyítékokra egyaránt támaszkodunk, s folyamatosan jelen lesz az összehasonlító perspektíva: mind kelet-keleti, mind pedig keletnyugati összehasonlításokra vállalkozunk.¹¹

A tanulmányban a globalizáció négy fő aspektusát tanulmányozzuk: az áruk és szolgáltatások, a tőke, az információ, valamint az emberek határokat átlépő áramlását. E területek kiválasztása semmiképpen nem önkényes, hiszen a téma szakirodalmában központi helyet foglalnak el.¹² Mindazonáltal a globalizációnak léteznek további – részben a fentiekkel átfedésben lévő – dimenziói is, mint a politikai vagy a társadalmi globalizáció, melyeket itt nem tárgyalunk részletesen. Így megközelítésünk ugyan átfogó, de nem foglalja magában a globalizáció minden elemét.

1) Külkereskedelem

A globalizáció folyamatának egyik legfontosabb összetevője az áruk és a szolgáltatások világméretű áramlása. Ennek megfelelően egy ország vagy egy régió globalizációjának tanulmányozása során a külkereskedelem alakulása különös figyelmünkre tarthat számot.¹³

¹¹ Magyar szerzők néhány a témára vonatkozó fontos munkája: Péter Bencsik: *Border Regimes in Twentieth Century Europe*. Abingdon: Routledge, 2022. <https://doi.org/10.4324/9781003295259>; Zsombor Bódy: *Opening up to the "Third World" or Taking a Detour to the "West"? The Hungarian Presence in Algeria from the 1960s to the 1980s*. (HistGlob Working Paper 4.) Szeged: MTA-SZTE-ELTE History of Globalization Research Group, 2021.; Kalmár Melinda: *Korporatív, szovjet, hibrid: egy formáció metamorfózisa*. Budapest: Osiris, 2021.; Kalmár Melinda: *Globalizációpercepciók. Szovjet típusú modellek és a „technológiai racionalitás”*. (HistGlob Working Paper 3.) Szeged: MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport, 2021.; Zoltán Ginelli: Hungarian Experts in Nkrumah's Ghana. Decolonization and Semiperipheral Postcoloniality in Socialist Hungary. In: Eszter Szakács (ed.): *Refractions of Socialist Solidarity*. Mezosfera, Issue No 5. Budapest: tranzit. hu, 2018. <http://mezosfera.org/hungarian-experts-in-nkrumahs-ghana/>.

¹² Michael Bordo – Alan M. Taylor – Jeffrey G. Williamson: *Globalization in Historical Perspective*. Chicago–London: University of Chicago Press, 2003. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226065991.001.0001>; George Ritzer – Paul Dean: *Globalization: A Basic Text*. Chichester: Wiley, 2015.

¹³ Például megjelenik a KOF Globalization Index részeként és az A.T. Kearney/Foreign Policy Globalization Index is tartalmazza: Dreher, Axel: Does Globalization Affect Growth? Evidence from a new Index of Globalizationcall made. *Applied Economics*,

Egy ország minél inkább részt vesz a nemzetközi kereskedelemben, vagyis minél nagyobb a kereskedelmi nyitottsága (trade openness), annál inkább globalizálnak tekinthető ebben a tekintetben. Eközben megkülönböztethetjük a kereskedelmi nyitottság *de facto* és *de jure* dimenzióit.¹⁴ A *de facto* nyitottságot a külkereskedelmi forgalom különböző mutatóival szokás jellemezni, míg a *de jure* nyitottságot a külgazdaság intézményi alapjai, különösen a külkereskedelem jogi szabályozása befolyásolják.

A *de facto* külkereskedelmi nyitottság s így a globalizáció e dimenziójának mérésére leggyakrabban a külkereskedelmi forgalom – vagyis az áruk, valamint a szolgáltatások exportjának és importjának összege – és a bruttó hazai termék arányát használják.¹⁵ Mindazonáltal a „nyitottság” kifejezés némileg félrevezető lehet ebben a kontextusban, mivel annak alacsony foka nem feltétlenül jelent magas vámokat vagy kiterjedt nem vámjellegű külkereskedelmi akadályokat, hanem gyakran más tényezőknek tudható be.¹⁶ A determinánsok közé tartozik a gazdaság mérete: a kis országok általában jobban integrálódnak a világgazdaságba, mint a nagyobb országok, mivel az előbbieket rendszerint kevesebb terméktípust tudnak előállítani, és ezáltal a belföldi kereslet kielégítéséhez több

vol. 38 (2006), 10, 1091–1110. <https://doi.org/10.1080/00036840500392078>;
<http://www.atkearney.com>.

¹⁴ Claudius Gräbner – Philipp Heimberger – Jakob Kappeler – Florian Springholz: Understanding Economic Openness: a Review of Existing Measures. *Review of World Economics*, 157 (2021), 89. <https://doi.org/10.1007/s10290-020-00391-1>. A globalizáció *de facto* és *de jure* aspektusainak megkülönböztetésére lásd még: Savina Gygli – Florian Haelg – Niklas Potrafke – Jan-Egbert Sturm: The KOF Globalisation Index – Revisited. *Review of International Organizations*, vol. 14 (2019), no. 3, 543–574. <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2>.

¹⁵ E. Fujii: What Does Trade Openness Measure? *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 81 (2019), 4, 868–888. <https://doi.org/10.1111/obes.12275>. A kereskedelmi nyitottságnak más elnevezései és mérőszámai is léteznek, mint például a trade intensity és az ezt jelző Trade Intensity Index.

¹⁶ A kereskedelmi nyitottság különböző mérőszámait figyelembe véve Pritchett négy általános típust különböztet meg: (1) a kereskedelem GDP-hez viszonyított aránya, (2) a vámok és nem vámjellegű akadályok mérése, (3) a tényleges kereskedelmi forgalom és az egyes referencia-modellek alapján várt kereskedelmi forgalom közötti különbség, valamint (4) a reálár-torzulások. Pritchett, Lant: Measuring Outward Orientation in LDCs: Can it be Done? *Journal of Development Economics*, vol. 49 (1996), 2, 307–335. [https://doi.org/10.1016/0304-3878\(95\)00064-x](https://doi.org/10.1016/0304-3878(95)00064-x).

árut és szolgáltatást kell importálniuk.¹⁷ A külkereskedelmi nyitottság országok közötti különbségeit emellett más tényezők is magyarázzák: ezek közé tartozik például a potenciális kereskedelmi partnerektől való földrajzi távolság, a kereskedelempolitika jellege, továbbá a gazdaság szerkezete, különösen a helyhez kötött szolgáltatások súlya. További fontos meghatározó elem a globális termelési láncokba való beágyazódás mértéke, mivel a mért kereskedelem jelentős arányban tartalmazhatja a reexportot és a multinacionális cégek vállalaton belüli kereskedelmét, különösen, ami a félkész termékeket (intermediaries) illeti.¹⁸

A szakirodalomban több kísérlet található a gazdaságok mérete okozta torzítás „korrigálására” a kereskedelmi nyitottság mutatóinak módosításával.¹⁹ E számítások fő korlátja az, hogy *ad hoc* jellegűek, vagyis nem nyugszanak szilárd elméleti alapokon, ráadásul történelmileg nem is állnak rendelkezésre az államszocialista és a poszt-kommunista országokra vonatkozó alapadatok. Így a következőkben a külkereskedelmi nyitottságot a fent jelzett, hagyományos módon vizsgáljuk.

A rendelkezésre álló hosszú távú adatok azt mutatják, hogy a kelet-közép-európai államszocialista országok kereskedelmi nyitottsága viszonylag alacsony szintű volt, s csak kevéssé változott az 1950-es és 1960-as évek során. Az 1970-es években nőtt, majd a következő évtizedben pedig kismértékben változott a bruttó hazai termék százalékában kifejezett külkereskedelmi forgalmuk. Az 1990-es évek eleje ellenben jelentős változást hozott, mert jóval nyitottabbá vált a régió országainak gazdasága, mint azt az export súlyának alakulása mutatja az 1. ábrán.²⁰ Mindeközben számottevő különbség alakult ki a régióon belül a változások dinamikája

¹⁷ Robert Feenstra: *Advanced International Trade: Theory and Evidence*. Princeton: Princeton University Press, 2015.

¹⁸ OECD Trade Openness. In: *OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2011*. Paris: OECD Publishing, 2011. 176–177. https://doi.org/10.1787/sti_scoreboard-2011-60-en.

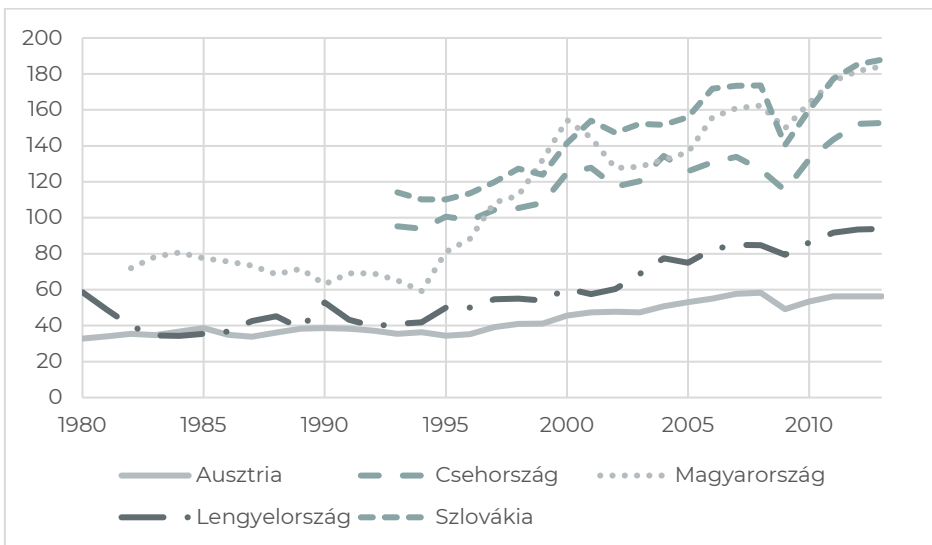
¹⁹ Pritchett: Measuring Outward Orientation in LDCs: can it be done? 307–335. [https://doi.org/10.1016/0304-3878\(95\)00064-x](https://doi.org/10.1016/0304-3878(95)00064-x).

²⁰ Kiril Koshev – William Thompson: Political and Economic Integration with the Western Economies since 1989. In: Matthias Morys (ed.): *The Economic History of Central, East and South-Europe: 1980 to the Present*. Abingdon – New York: Routledge, 2021. 442–443. <https://doi.org/10.4324/9781315686097-21>.

tekintetében. Míg Csehszlovákia – illetve Csehország és Szlovákia –, valamint Magyarország nagyobb nyitottságot mutattak, s a 2010-es évekre már tágabb nemzetközi összevetésben is magas fokú külkereskedelmi integrációt értek el, addig Lengyelország esetében ez kisebb volt, amit – a korábban jelzett módon – részben magyarázhat az országok mérete közötti különbség. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a régió egészét tekintve a rendszerváltozások komoly fordulópontnak tekinthetők a kereskedelmi nyitottság mértéke tekintetében.

1. ábra. Európai országok kereskedelmi nyitottságának alakulása, 1980–2013 (árúk és szolgáltatások kivitelének és behozatalának együttes értéke a GDP százalékában)

Forrás: UNCTAD Stat, különböző kötetek (saját számítások); <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx> (Letöltés ideje: 2022.09.22.)

A *de jure* kereskedelmi nyitottság dinamikája nagyon hasonló ahhoz, amit eddig megfigyeltünk. Ez nem meglepő, hiszen a jogi szabályozás és általában az intézményi jellemzők erősen meghatározták a külkereskedelem intenzitásának alakulását. Mindazonáltal ebben a vonatkozásban a *de facto* nyitottságnál megfigyelnél kisebbek voltak a különbségek az egyes kelet-közép-európai országok között mind a rendszerváltozás előtti időszakban, mind pedig a rendszerváltozást követően.

A viszonylag mérsékelt kereskedelmi nyitottság a szovjet típusú gazdasági rendszerek fontos rendszerszintű sajátosságaira vezethető vissza. Ezek közé tartozott az önellátásra törekvés. A funkcionális autarkiaának is nevezett rezsim egyik fontos elemét jelentette a külkereskedelem állami monopóliuma, amely lehetővé tette a különféle korlátozások átfogó megvalósítását és a forgalom irányának központi meghatározását. A politikai döntéshozók jó ideig egyértelműen a KGST-n belüli kereskedelmi kapcsolatokat ösztönözték.²¹ Az állami tulajdon, a tervgazdálkodás, a bürokratikus előírások, a valuták konvertibilitásának hiánya szintén korlátokat jelentettek a világgazdaságba való integráció tekintetében.²²

A külkereskedelmi forgalom növelésének útjában további, a központilag irányított gazdaságok működési logikájából adódó intézményi akadályok is álltak. Ahogyan Kornai János sokrétűen bemutatta, ezekben a gazdaságokban az exportkerülés jellemezte a gazdasági szereplőket, hiszen a hiánygazdasági körülmények között – az eladók piaca (sellers market) következtében – a belföldi értékesítés jóval egyszerűbb volt számukra. Különösen erősen érvényesült ez a kapitalista országokba irányuló kivitel esetében, ahol a minőségi követelmények nagyobbak voltak, s ezek teljesítése a központilag irányított gazdaságok vállalatai számára nem feltétlenül járt előnyökkel.²³

Ezek a tényezők önmagukban is a *de jure* kereskedelmi nyitottság alacsony voltát eredményezték Kelet-Közép-Európában, még ha idővel a gazdasági reformok – különösen Magyarországon és Lengyelországban – lazították is a kötöttségeket, és előtérbe került a nyugati export ösztönzése, ami ebben a két országban már

²¹ Franklin D. Holzman: Comecon: A "Trade-Destroying" Customs Union? *Journal of Comparative Economics*, vol. 9 (1985), no. 4, 410–423. [https://doi.org/10.1016/0147-5967\(85\)90020-4](https://doi.org/10.1016/0147-5967(85)90020-4).

²² Marin Lavigne: *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy*. New York: Macmillan, 1995. 65–87.; Brada, J. C.: The Political Economy of Communist Foreign Trade Institutions and Policies. *Journal of Comparative Economics*, vol. 15 (1991), no. 2, 211–238. [https://doi.org/10.1016/0147-5967\(91\)90087-a](https://doi.org/10.1016/0147-5967(91)90087-a).

²³ János Kornai: *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton: Princeton University Press, 1992. 348. <https://doi.org/10.1515/9780691228020>.

az 1980-as évek közepétől jelentős változásokat hozott a külkereskedelem földrajzi szerkezetében.²⁴

A rendszerváltozások után egyértelmű a fordulat mind a *de jure* nyitottság és a külkereskedelem intézményi rendszere, mind pedig a *de facto* nyitottság tekintetében. Az itt tárgyalt kelet-közép-európai országok rövid idő alatt bevezették a piacgazdaság minden lényeges elemét, s ezzel együtt konvertibilissé tették valutájukat, megszűnt a külkereskedelem állami monopóliuma, és felszámolták a külkereskedelem útjában álló legtöbb akadályt. Megszűnt a KGST, és gyorsan integrálódtak a nyugati gazdasági intézmények rendszerébe: különösen fontosak ebből a szempontból a WTO-n belüli kereskedelmi megállapodások, de átvették az IMF és a Világbank által javasolt gazdaságpolitikai intézkedéseket is.²⁵ 2004-ben mind a (Csehszlovákia 1992. évi felbomlásával három helyett) négy ország csatlakozott az EU-hoz, amely szintén alapvetően befolyásolta kereskedelmüket. Ennek nyomán a régió országainak tényleges kereskedelmi nyitottsága is nagy mértékben nőtt: Csehország, Szlovákia és Magyarország esetében egyenesen robbanásszerű változást láthatunk az 1990-es évek közepétől. Lengyelországban az átalakulás mértéke jóval kisebb volt. Különösen jól látszik az 1. ábrán a dinamika és az ezredforduló után elért magas szint, ha Ausztria megfelelő mutatójával vetjük össze a régió országainak kereskedelmi nyitottságát.

A rendszerváltozások teljes átrendeződést hoztak a vizsgált kelet-közép-európai országok külkereskedelmének szerkezetében is.²⁶

²⁴ Elisabeth Beckmann – Jarko Fidrmuc: Oil Price Shock and Structural Changes in CMEA Trade: Pouring Oil on Troubled Waters? *The European Journal of Comparative Economics*, vol. 9 (2012), no. 1, 40.

²⁵ Richard Baldwin: The World Trade Organization and the Future of Multilateralism. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 30 (2016), no. 1, 95–116. <https://doi.org/10.1257/jep.30.1.95>.

²⁶ Bartłomiej Kaminski – Zhen Kun Wang – Alan L. Winters: *Foreign Trade in the Transition: The International Environment and Domestic Policy*. Washington, DC: World Bank, 1996. 17. <https://doi.org/10.1596/0-8213-3611-8>; Brenton, Paul – Daniel Gros: Trade Reorientation and Recovery in Transition Economies. *Oxford Review of Economic Policy*, vol. 13 (1997), no. 2, 65–76. <https://doi.org/10.1093/oxrep/13.2.65>; Daniel Gros: From Transition to Integration: The Role of Trade and Investment. In: Anders Åslund – Simeon Djankov (eds.): *The Great Rebirth: Lessons from the Victory*

A régióhoz tartozó, valamint a tágabb értelemben vett kelet-európai országok nagy súlya már az 1960-as évektől mérséklődésnek indult külkereskedelmi forgalmukban, de az 1980-as évek közepén még mindig az exportjuk átlagosan fele irányult ezen országcsoportba, míg az EU-15-ök mintegy egynegyedes arányt képviseltek. Ez a minta Lengyelország és Magyarország esetében már az 1980-as évek közepétől erőteljesen változni kezdett, majd a rendszerváltozásokat követően néhány éven belül alapvetően átalakult: 1994-re a kelet-európai országok részesedése exportjukban átlagosan a korábbi harmadára esett, s így jelentős szórással 9–26%-ot tett ki, míg az EU-tagországok hányada megtöbbszöröződött, s 60–83%-os arányt képviselt.

1. táblázat. Kelet-közép-európai országok külkereskedelmének alakulása, 1984–1994 (kivétel rendeltetési helye a teljes export százalékában)

Ország	Év	SZU és utódállamai	Kelet-Európa a SZU nélkül	EU-15	USA	Egyéb
Lengyelország	1984	29,3	14,0	28,9	2,2	25,6
	1994	9,3	4,5	69,2	3,4	13,6
Csehszlovákia	1984	43,4	16,6	13,0	0,4	25,6
Csehország	1994	6,5	8,0	72,8	2,9	9,8
Szlovákia	1994	7,2	1,2	83,0	4,5	4,1
Magyarország	1984	30,1	12,5	22,9	2,7	31,8
	1994	15,1	10,4	60,7	4,0	9,8

Megjegyzés:

Kelet-közép-európai országok: Lengyelország, Csehszlovákia (illetve Csehország és Szlovákia), Magyarország;

Kelet-Európa: Bulgária, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Lengyelország, Románia, Szovjetunió és utódállamai, Jugoszlávia és utódállamai; súlyozatlan átlag.

Forrás: Direction of Trade Statistics különböző számai; UN: International Trade Statistics Yearbook különböző kötetei; Daniel Piazolo: Trade Integration between Eastern and Western Europe: Policies Follow the Market. *Journal of Economic Integration*, 12 (1997), no. 3, 262.

of Capitalism over Communism. Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, 2014. 233–250.

2) Tőkemozgás

A globalizációs folyamatok kutatásában az árucserre és a szolgáltatások nemzetközi kereskedelme mellett a gazdasági integráció másik nagy figyelmet kiváltó eleme a pénzügyi nyitottság mértéke. Minél inkább érint egy országot a tőke világméretű áramlása, annál inkább globalizálnak tekinthető ebből a szempontból. A különféle pénzügyi mozgások számos módon kapcsolódnak a globalizáció egyéb dimenzióihoz: például a multinacionális cégek megjelenése általában tőkebefektetések révén valósul meg, s a vállalatok működése fokozza a nemzetközi kereskedelmet, és pénzügyi tranzakciókat generál. A kereskedelmi nyitottsághoz hasonlóan a szakirodalom ebben az esetben is megkülönbözteti a folyamat *de facto* és *de jure* aspektusait.²⁷

A *de facto* nemzetközi pénzügyi integráció mérésére több mutatószám létezik. Közéjük tartozik a pénzügyi nyitottság mutatója (Financial Openness Index), amely a külföldi aktívák és passzívák bruttó hazai termékhez viszonyított százalékos aránya. Szintén ide sorolhatók azok az indikátorok, melyek a közvetlen külföldi tőkebefektetésekre (FDI, Foreign Direct Investment) – vagy másként működőtőke-befektetésekre – és a pénzügyi befektetésekre együttesen vonatkoznak.²⁸ Ezek a mérőszámok az általunk vizsgált országok esetében nem állnak rendelkezésre hosszabb távon.

Vannak adataink viszont az FDI állományának bruttó hazai termékhez viszonyított százalékos arányára.²⁹ Ezt számos kutató használja a pénzügyi nyitottság indikátoraként. A közvetlen külföldi tőkebefektetések ugyanis a globalizáció fontos hordozói. A fogadó ország szempontjából az FDI kedvező vonása, hogy nem jelent eladósodást, s kevésbé volatilis, mint a külföldi befektetések más típusai. Az ilyen módon megvalósuló beruházások jelentős szerepet

²⁷ Gräbner–Heimberger–Kappeler–Springholz: Understanding Economic Openness, 94–95., 98–100.

²⁸ Philipp Lane – Gian Maria Milesi-Ferretti: *International Financial Integration in the Aftermath of the Global Financial Crisis* (IMF Working Paper No. 17/115). Washington DC: International Monetary Fund, 2017. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2978676>.

²⁹ UNCTAD: UNCTADSTAT, Database by the United Nations Conference on Trade and Development. 2017. <http://unctadstat.unctad.org/EN/>. (Utolsó letöltés: 2022.10.28.)

játszanak továbbá az új technológiák és a menedzsmenttudás átadásában is.³⁰

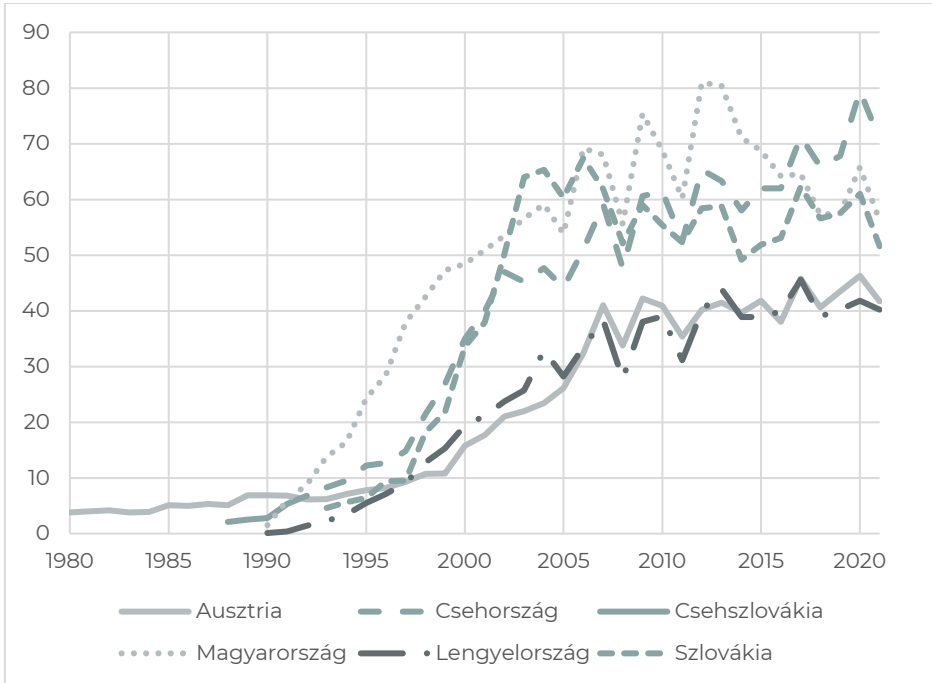
Az FDI alakulása a külkereskedelmi nyitottsághoz hasonló, de annál is markánsabb trendeket mutat Kelet-Közép-Európában a 20. század utolsó harmadában és a 21. század elején. Az államszocialista rendszerekben a külföldi tulajdonban lévő vállalatok működése nem vagy nehezen volt összeegyeztethető a hivatalos ideológiával és a központilag irányított gazdaság gyakorlatával. Ennek megfelelően az 1970-es évekig szinte nem létezett, majd 1980-as évek végéig rendkívül alacsony szintű volt a külföldi működőtőke-befektetés a régióban. Lengyelországra vonatkozóan rendelkezünk a legkorábbi adatsorral: itt 1975-ben az FDI állománya a bruttó hazai termék 0,01%-át tette ki, majd 1985-ben ez 0,2%-ra, 1989-re 0,3%-ra nőtt, így ezekben az időpontokban jóval elmaradt Ausztria FDI állományának relatív szintjétől. 1989 után minden vizsgált kelet-közép-európai országban valódi áttörés következett be ezen a téren. Magyarország járt az élen, ahol az 1989-es 0,6%-ról 1995-re a bruttó hazai termék 24,3%-ára ugrott, majd az ezredfordulót követően már 60% fölé került az FDI aránya.³¹ Csehország és Szlovákia néhány éves késéssel követte Magyarországot, s hasonló relatív arányokat ért el, ekkor már messze megelőzve Ausztriát ebben a tekintetben. A Lengyelországban történt külföldi működőtőke-befektetések hasonló dinamikával rendelkeztek, de a bruttó hazai termék arányában – a 2. ábrán látható módon – alacsonyabb szintet értek el.

³⁰ Gräbner–Heimberger–Kappeler–Springholz: Understanding Economic Openness, 87–120.

³¹ Saját számítás a következő adatbázis alapján: https://web.pdx.edu/~ito/Chinn-Ito_website.htm. (Utolsó letöltés: 2022.10.31.)

2. ábra. Közvetlen külföldi tőkebefektetések (FDI) állománya európai országokban, 1980–2020 (a GDP százalékában)

Forrás: UNCTAD Stat, különböző kötetek (saját számítások); The External Wealth of Nations Database, Brookings Institute, <https://www.brookings.edu/research/the-external-wealth-of-nations-database/> (Utolsó letöltés: 2022.10.31.)

A szakirodalomban széleskörűen használják a Chinn-Ito indexet a pénzügyi nyitottság jogi és intézményi környezetének bemutatására, vagyis a *de jure* pénzügyi nyitottság jellemzésére.³² Ez a mutató azt ragadja meg, hogy mennyire kiterjedt a tőkeműveletek szabályozása, figyelembe véve a pénzügyi és tőkeműveleti tranzakciók ellenőrzését, a kettős vagy többszörös valutaárfolyam létezését és az exportbevételekből szerzett deviza kormányzati szerveknek való átadásának követelményeit.³³

³² Menzie D. Chinn – Hiro Ito: What Matters for Financial Development? Capital Controls, Institutions, and Interactions. *Journal of Development Economics*, vol. 81 (2006), no. 1, 163–192. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2005.05.010> Update in 2020: https://web.pdx.edu/~ito/Chinn-Ito_website.htm. (Utolsó letöltés: 2022.10.31.)

³³ Chinn–Ito: What Matters for Financial Development? 169–170.

Az index a kelet-közép-európai államszocialista országokban a nemzetközi pénzügyi tranzakciók erőteljes korlátozását jelzi: még az 1980-as években is a legalacsonyabb besorolást kapták ezek az országok az ötfokozatú skálán. Ez azonban gyorsan változásnak indult az 1990-es évek első felében, amikor mindegyik vizsgált kelet-közép-európai országban jóval kedvezőbbé vált a külföldi tőkebefektetések szabályozási környezete. Csehország és Magyarország járt elől ebben a folyamatban: 2001-ben már mindkét ország az index legmagasabb értékét érte el.³⁴

A kelet-közép-európai országok nemzetközi pénzügyi integrációjáról így kialakuló képet árnyalja, hogy azok nyugati eladósodása gyors növekedésnek indult az 1970-es évektől.³⁵ A KGST-tagállamok nagyarányú külföldi kölcsönfelvételeinek hátterében elsősorban azok technológiai lemaradása állt. Az 1973-as olajválság ugyanis felgyorsította a technológiai változásokat a nyugati gazdaságokban, de ilyen előrelépésre a KGST-tagországok jóval kevésbé voltak képesek. Az olajársokk hatását és a műszaki-gazdasági innovációk hiányát nyugati kölcsönök felvételével igyekeztek ellensúlyozni. Amint a 2. táblázat mutatja, 1971-ben a konvertibilis valutában való külső eladósodás még a régió mindegyik vizsgált országában kicsiny volt. Lengyelország és Magyarország esetében azonban 1980-ra sokszorosára nőtt az eladósodás szintje, hogy aztán a következő tíz évben ismét megduplázódjon. Csehszlovákiában is megindult a külföldi kölcsönök felvétele, de a másik két országhoz viszonyítva még a rendszerváltozás idején is alacsony maradt az egy főre jutó adósságállomány.³⁶

³⁴ KAOPEN Database, https://web.pdx.edu/~ito/Chinn-Ito_website.htm. (Utolsó letöltés: 2022.10.31.)

³⁵ Stephen Kotkin: The Kiss of Debt: The East Bloc Goes Borrowing. In: Niall Ferguson – Charles S. Maier – Erez Manela – Daniel J. Sargent (eds.): *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective*. Cambridge, Ma: The Belknap Press of Harvard University Press, 2010. 80–93. <https://doi.org/10.2307/j.ctvrs8zfp.8>.

³⁶ Sándor Richter: Economic Integration within COMECON and with the Western Economies. In: Matthias Morys (ed.): *The Economic History of Central, East and South-Europe: 1980 to the Present*. Abingdon – New York: Routledge, 2021. 346–347. <https://doi.org/10.4324/9781315686097-16>.

2. táblázat. Kelet-közép-európai országok külföldi eladósodottságának alakulása konvertibilis valutában, 1971–1990 (millió USD, év végi állomány)

Ország	Adósság	1971	1975	1980	1985	1990
Lengyelország	Bruttó	987	8 388	24 128	29 300	48 500
	Nettó	662	7 725	23 482	27 706	40 684
Csehszlovákia	Bruttó	325	305	1 256	1 011	1 353
	Nettó	-	1 098	5 602	3 597	6 732
Magyarország	Bruttó	1 510	3 929	9 090	13 955	21 270
	Nettó	687	2 034	7 698	11 679	19 486

Forrás: Sándor Richter: Economic Integration within COMECON and with the Western Economies. In: Matthias Morys (ed.): *The Economic History of Central, East and South-Europe: 1980 to the Present*. Abingdon – New York: Routledge, 2021. 346. <https://doi.org/10.4324/9781315686097-16>.

A nyugati kölcsönfelvételekre alapozva az érintett KGST-tagországok nem tudtak olyan technológiai modernizációt végrehajtani, amely önmagában lehetővé tette a hitelek visszafizetését. Ugyanakkor a nyugati kölcsönök tagadhatatlanul növelték ezen országok globális kapcsolatait, mivel előmozdították a kelet-nyugati kereskedelmet: részben fogyasztási cikkek importjára fordították őket, részben licencek és fejlett technológiák vásárlását segítették, de termelési együttműködések kialakítását is szolgálták, amelyekben általában a nyugati fél biztosította a kulcsfontosságú részegységeket.³⁷ A nyugati cégekkel folytatott kooperációk, amelyek licencek vásárlásán és bér munkán alapultak, a külföldi működőtőke-beruházásoknál jóval fontosabb szerepet játszottak az 1960-as évektől kezdődően egyes – különösen fogyasztási cikkek előállító – szektorokban szerte a régióban. Ennek ismert autóipari példája volt a Polski Fiat gyártása Lengyelországban, amely az olasz Fiat licencén alapult.

³⁷ David Lane: Global Capitalism and the Transformation of State Socialism. *Studies in Comparative International Development*, vol. 44 (2009), no. 2, 100. <https://doi.org/10.1007/s12116-008-9039-3>.

3) Információk áramlása

A határokon átnyúló információáramlás alapvetően hozzájárul az idő és a tér összezsugorodásának sokszor emlegetett jelenségéhez, amely a globalizáció alapvető eleme.³⁸ Ráadásul az információk világméretű cseréjének jelentősége egyre nőtt a globalizáció egésze szempontjából is a 20–21. században. Több példát ismerünk arra vonatkozóan, hogy az információk egyre szélesebb körben terjedtek a világban, miközben a globalizáció más összetevői stagnáltak: ez történt a 2010-es években, amikor a nemzetközi kereskedelem nem növekedett a korábbi évtizedekhez hasonló mértékben, de az információk diffúziója felgyorsult.³⁹ Ugyanakkor az információk áramlása empirikusan jóval nehezebben ragadható meg, mint a globalizáció eddig vizsgált aspektusai, hiszen az számtalan csatornán keresztül történik: közéjük tartozik például az újság, a könyv, a levél, a távíró, a telefon, a rádió, a televízió és a film, miként ide sorolhatók a tudományos konferenciák, a diákcserék és az utazások is.⁴⁰ Az információk nemzetközi diffúziójának vizsgálata ezért csupán szelektív lehet: ki kell választanunk egyes területeket, amelyeket fontosnak és egyben jellemzőnek tekintünk a folyamat egésze szempontjából. A szakirodalomban ezen proxy indikátorok között jelenik meg például a nemzetközi levél- és légiforgalom volumene, a nemzetközi telefonhívások száma, a könyvexport és könyvimport mennyisége, a nemzetközileg védett szabadalmak száma, a sajtószabadság mértéke vagy újabban az internetforgalom nagysága.⁴¹

³⁸ Daya Kishan Thussu: *International Communication: Continuity and Change*. London: Arnold, 2000. 53–81. <https://doi.org/10.4135/9781446262085>; Thomas L. McPhail: *Global Communication: Theories, Stakeholders, and Trends*. Chichester: Wiley Blackwell, 2010. 1–30. <https://doi.org/10.1002/9781444310740>.

³⁹ Erre lásd például a KOF Index különböző összetevőinek alakulását: <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>. (Utolsó letöltés: 2022.12.10.)

⁴⁰ Hamid Mowlana: *Global Information and World Communication: New Frontiers in International Relations*. London: SAGE, 1997. 23–32. <https://doi.org/10.4135/9781446280034>.

⁴¹ Axel Dreher – Noel Gaston – Pim Martens: *Measuring Globalisation: Gauging its Consequences*. New York: Springer, 2008. 123. <https://doi.org/10.1007/978-0-387-74069-0>.

A nemzetközi információáramlás fontos csatornáit képezik a telekommunikációs eszközök. A következőkben ezek forgalmát a hálózatelemzés segítségével vizsgáljuk. Azt kívánjuk bemutatni, hogy a nemzetek közötti – telekommunikációs csatornákon zajló – kommunikáció gyakorisága alapján a kelet-közép-európai állam-szocialista országok milyen pozíciót foglaltak el a globális térben, s pozíciójuk miként alakult a rendszerváltozások után. Ehhez a nemzetközi telefonhívások adatainak elemzése szolgáltatja az alapot, amely számos vizsgálatban és összetett globalizációs indexben megjelenik mint fontos mutató.⁴² A telefonhívások elemzése mellett szól, hogy ezek a rendszerváltozás előtti évtizedekben a határokon átívelő kommunikációs kapcsolatok alapvető formáját jelentették, s ez a szerepük megmaradt az 1990-es években is. A távolsági kommunikáció más eszközei – mint a távíró és a postai levél – már korábban veszítettek jelentőségükből, vagy – mint például az internet – csak a vizsgált időszak második felében jelentek meg tömegesen.

Adataink mindenekelőtt George A. Barnett, Joseph G. Salisbury és Su-Lien Sun vizsgálataiból származnak, de más kutatásokra is támaszkodunk.⁴³ A nemzetközi telekommunikációs hálózatban az egyes országok által elfoglalt helyet és az országok közötti viszonyokat az említett szerzők két dimenzió, a kommunikáció mérete és annak iránya alapján határozzák meg, s a következő indikátorokkal jellemzik: összekapcsolódás-csatlakozottság (connectedness), centralitás (centrality), integráció (integrativeness). Ebben a tanulmányban a centralitás alakulását mutatjuk be, mivel az előbbiekből ez a legátfogóbb mutató. A centralitás azon kapcsolatok átlagos száma (mean number), mely ahhoz szükséges, hogy minden

⁴² Ezt például a Maastricht Globalisation Index (MGI) is magában foglalja. Lásd: Pim Martens – M. Raza: *An Updated Maastricht Globalisation Index*. Working Paper 08020. Maastricht: ICIS, 2008.

⁴³ Su-Lien Sun – George A. Barnett: The International Telephone Network and Democratization. *Journal of the American Society of Information Science*, vol. 45 (1994), no. 6, 411–421. [https://doi.org/10.1002/\(sici\)1097-4571\(199407\)45:6%3C411::aid-asi7%3E3.0.co;2-j](https://doi.org/10.1002/(sici)1097-4571(199407)45:6%3C411::aid-asi7%3E3.0.co;2-j); George A. Barnett – Joseph G. T. Salisbury: Communication and Globalization: A Longitudinal Analysis of the International Telecommunication Network. *Journal of World-Systems Research*, vol. 2 (1996), no. 1, 479–505. <https://doi.org/10.5195/jwsr.1996.80>; George Barnett: A Longitudinal Analysis of the International Telecommunication Network, 1978–1996. *American Behavioral Scientist*, 44 (2001), 1651–1652. <https://doi.org/10.1177/0002764201044010007>.

más csomópontot (node) elérjünk a csoportban, mely ebben az esetben az összes vizsgált országot jelenti. Így minél alacsonyabb ez az érték, annál inkább központi helyet foglal el a csomópont – vagyis az ország – a hálózatban. A jobb összehasonlíthatóság érdekében a centralitás mérésére minden csomópont, vagyis ország mutatójának standardizált értékét (standardized score) célszerű használni⁴⁴ – ennek eredménye látható a 3. ábrán.

Az általunk vizsgált kelet-közép-európai országok esetében az 1982–1996 közötti időszakra állnak rendelkezésre adatok. Ebben a periódusban a világ országai közötti információcsere folyamatosan nőtt: ezzel együtt a nemzetközi telekommunikációs hálózat sűrűbbé vált, az országok közötti összeköttetések gyarapodtak, továbbá a rendszer centralizációja és integrációja is fokozódott. Mindez a globalizáció jelentős előrehaladását mutatja. Ugyanakkor a telekommunikációs világhálózat szerkezete meglehetősen stabil maradt. Az egyes országok és országcsoportok helyzetében és viszonyában kevés változás következett be: eltolódások leginkább az 1990-es években láthatók.⁴⁵

Az 1980-as években a rendszer középpontjában és perifériáján, valamint a köztes pozícióban elhelyezkedő országok összetétele nem változott. A globális telekommunikációs hálózat centrumában az Egyesült Államok, Kanada és nyugat-európai államok – mint az Egyesült Királyság, Németország, Franciaország, Olaszország, Svájc és Hollandia – voltak találhatóak.⁴⁶ A perifériát a harmadik világ

⁴⁴ Az idézett tanulmányok a NEGOPY hálózatelemző programot használják az elemzés során. A program célja az, hogy a hálózati csomópontok – ebben az esetben országok – olyan klasztereit (clusters of nodes) különítse el, melyek tagjai egymással több kapcsolatot alakítanak ki, vagyis szorosabb kapcsolatban állnak, mint más klaszterek csomópontjaival. A hálózat és annak tagjainak végső leírása a csomópontok közötti kapcsolatokat veszi alapul, s nem a szórás absztrakt mintáit (abstract patterns of variance).

A NEGOPY program a centralitást csak a kapcsolatok száma alapján állapítja meg, és nem veszi figyelembe a kapcsolatok erősségét (strength of the relations). Barnett: A Longitudinal Analysis of the International Telecommunication Network, 1978–1996, i. m.; William D. Richards – Ronald E. Rice: The NEGOPY Network Analysis Program. *Social Networks*, vol. 3 (1981), 215–223. [https://doi.org/10.1016/0378-8733\(81\)90017-4](https://doi.org/10.1016/0378-8733(81)90017-4).

⁴⁵ Barnett: A Longitudinal Analysis of the International Telecommunication Network, 1978–1996, 1640.

⁴⁶ Sun–Barnett: The International Telephone Network and Democratization, 417–418.

és a keleti blokk társadalmi alkották. E két csoport között néhány európai és több gazdaságilag gyorsan fejlődő ázsiai ország foglalta el a hálózat köztes pozícióit. Míg ebben az évtizedben az ázsiai „kistigrisek” és a latin-amerikai államok kissé közeledtek a globális hálózat középpontjához, a kelet-európai országok esetében nem látható változás.

1989 után azonban óriási elmozdulás történt az általunk vizsgált kelet-közép-európai országok pozíciójában: ekkor néhány év alatt számottevően közelebb kerültek a nemzetközi telekommunikációs hálózat centrumához. A hozzájuk hasonló földrajzi adottságú és méretű Ausztriával való összevetés is ezt a dinamikát mutatja: míg Ausztria az 1980-as években náluk jóval kisebb távolságra helyezkedett el a hálózat középpontjától, addig a rendszerváltozást követően ez az előnye gyorsan megszűnt. Eközben a kelet-közép-európai országok egymáshoz is konvergáltak: az 1980-as években leginkább integrált Lengyelországhoz felzárkózott Magyarország és Csehszlovákia, illetve annak utódállamai. Ezzel párhuzamosan az ázsiai „kistigrisek” és különösen a latin-amerikai országok a periféria felé sodródtak, vagyis viszonylag kedvező pozíciójukat átvették a kelet-közép-európai új demokráciák, amelyek a 3. ábrán látható módon immár kiterjedtebb kommunikációs kapcsolatokat építettek ki a többi országgal.⁴⁷

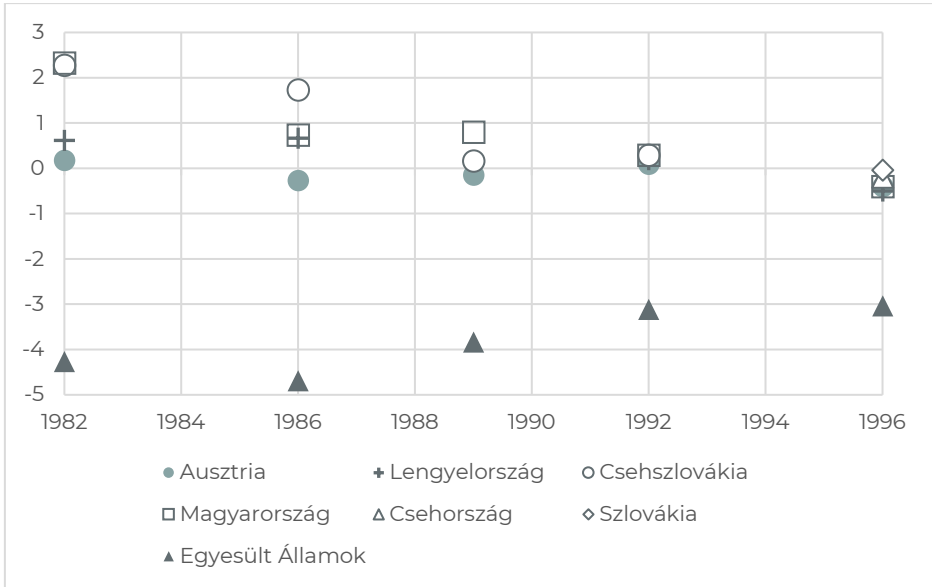
Ezeket az eredményeket megerősítette a hálózat más módszerekkel végzett elemzése is: a többdimenziós skálázás egyrészt szintén azt mutatja, hogy a kelet-közép-európai országok a rendszerváltozások után közeledtek a központi helyet elfoglaló országokhoz, másrészt eközben külön csoportot alkottak. Az 1990-es években már ebbe a csoportba tartozott Ausztria is.⁴⁸

⁴⁷ Barnett: A Longitudinal Analysis of the International Telecommunication Network, 1978–1996, 1647.

⁴⁸ Barnett: A Longitudinal Analysis of the International Telecommunication Network, 1978–1996, 1643–1644.; Risa Palm: International Telephone Calls: Global and Regional Patterns. *Urban Geography*, vol. 23 (2002), no. 8, 750–770. <https://doi.org/10.2747/0272-3638.23.8.750>.

3. ábra. Egyes országok helyzetének változása a globális telekommunikációs hálózatban a nemzetközi telefonhívások forgalma alapján, 1982–1996 (centralitás a standardizált távolság alapján)

Megjegyzés: Centralitás a hálózatban a standardizált távolság (standard distance) alapján.

Forrás: Su-Lien Sun – George A. Barnett: The International Telephone Network and Democratization. *Journal of the American Society of Information Science*, 45 (1994), no. 6, 411–421.; George A. Barnett – Joseph G. T. Salisbury: Communication and Globalization: A Longitudinal Analysis of the International Telecommunication Network. *Journal of World-Systems Research*, 2 (1996), no. 1, 479–505.; George Barnett: A Longitudinal Analysis of the International Telecommunication Network, 1978–1996. *American Behavioral Scientist*, 44 (2001) 1651–1652.

Figyelmet érdemel az is, hogy a vizsgált kelet-közép-európai államszocialista országok telefonforgalmában az első helyen egy nyugat-európai ország – az NSZK – állt az 1980-as években, s nem a szövetségi kapcsolataikban központi helyen lévő Szovjetunió, amely jóval lejjebb jelenik meg ezen a listán.⁴⁹ Ez a minta az 1990-es években is megmaradt, illetve tovább erősödött. Az is látszik, hogy a kelet-közép-európai országok külföldi telekommunikációs

⁴⁹ Aharon Kellerman: International Telecommunications Around the World. *Telecommunications Policy*, vol. 14 (1990), 465–466. [https://doi.org/10.1016/0308-5961\(90\)90016-k](https://doi.org/10.1016/0308-5961(90)90016-k).

forgalma mindvégig Nyugat-Európára koncentrálódott, míg annak csupán töredékét bonyolították a harmadik világgal s általában a tengerentúllal.⁵⁰

E folyamat eredményeként az 1980-as és 1990-es években az egész globális telekommunikációs hálózatban a legnagyobb változás a kelet-közép-európai országok helyzetében következett be. Miközben a globális telekommunikációs hálózatban elfoglalt pozíció összességében erősen korrelál a gazdasági fejlettséggel, a kelet-közép-európai országok esetében ez nem jelentkezett. Míg az 1980-as években relatív gazdasági fejlettségüktől elmaradt a hálózatban elfoglalt helyük a centralitás tekintetében, addig a rendszerváltozás után – a transzformációs válság miatt átmenetileg visszaeső gazdasági teljesítményük ellenére – jelentősen közelebb kerültek a hálózat középpontjához. Ez a kelet-közép-európai politikai transzformáció jelentőségét mutatja a globalizációs szint alakulása szempontjából. Másrészt jól illusztrálja azt az általánosabb megállapítást is, hogy a globalizáció nem csak egyenetlenül halad előre, hanem gyakran ugrások jellemzik.

Mint erre már utaltunk, a telekommunikáció és azon belül a távolsági telefonbeszélgetések hálózatának elemzése nem adhat teljes képet a globális információáramlásról. Mindazonáltal további kutatások feltárták, hogy más globális hálózatok – különösen a nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi információs rendszerek – a telefonhálózatokhoz hasonló jellemzőkkel rendelkeztek a vizsgált időszakban.⁵¹ A továbbiakban ezeket az eredményeket kiegészítjük a nyomtatott és elektronikus sajtóra vonatkozó megfigyelésekkel.

A nyomtatott sajtó és a televízió a 20. század második felében – egymástól eltérő időbeli dinamikát felmutatva – világszerte a nemzetközi vonatkozású információk legfontosabb közvetítői közé tartozott. A nemzetközi információcserében betöltött szerepükről kevésbé átfogó információkkal rendelkezünk, mint a telekommuni-

⁵⁰ Lásd pl.: Gregory C. Staple: *TeleGeography 1992: Global Telecommunications Traffic Statistics and Commentar*. London: International Institute of Communications, 1992. 106.

⁵¹ George A. Barnett – Joseph G. T. Salisbury – Chul Woo Kim – Anna Langhorne: Globalization and International Communication. *Journal of International Communication*, vol. 6 (1999), 2, 43.

káció esetében. A forrásadottságokhoz alkalmazkodva a sajtóban megjelenő hírek, továbbá a forgalmazott játékfilmek és a televíziós műsorok jellemzőit vizsgáljuk abból a szempontból, hogy ezek miként kapcsolták be a kelet-közép-európai társadalmakat a globális információáramlásba.

Kelet-Közép-Európában az államszocialista időszakban a sajtó politikai ellenőrzés alatt állt, ami nyilvánvalóan erőteljesen befolyásolta a közölt információk s így a hírek tartalmát. Ezenfelül a legfontosabb napilapok tanulmányozása azt mutatja, hogy a sajtóban megjelent hírek belső arányai is jelentősen eltértek a más régiókban megfigyelt hírszerkezettől. 1970-ben Csehszlovákiában és Magyarországon ugyan a napilapokban közölt hírek viszonylag nagy része volt külpolitikai jellegű, de ezen belül nem csupán a saját, kelet-közép-európai régióról szóló tudósítások magas aránya tűnik fel, hanem Európa egésze volt igen erősen reprezentált: a hírek átlagosan 58%-a innen származott. A Szovjetunióval kapcsolatos hírek eközben igen alacsony arányt (1,4%) képviseltek. A vizsgált nyugat-európai – brit és német – lapokban a külföldi hírek között az Európára vonatkozó információk részesedése 42% volt, a többit az Európán kívüli földrészekre vonatkozó tudósítások adták. Témánk szempontjából szintén figyelemreméltó, hogy a kelet-közép-európai napilapokban ebben az időszakban keveset foglalkoztak a harmadik világgal: a felmérésekben szereplő lapokban például Afrikáról a hírek 2,1%-a szólt, míg a nyugat-európai napilapokban ez az arány 3,4%-ot tett ki. Ugyanakkor Latin-Amerika jóval inkább megjelent a kontinens mindkét részének napilapjaiban: keleten és nyugaton a hírek 14,2%-a, illetve 14,5%-a innen származott.⁵² A következő években ezek a sajátosságok mérsékeltebben jelentkeztek a kelet-közép-európai régióban: 1979-ben a lengyel és a magyar napilapokban, rádió- és televízióadásokban továbbra is magas volt a saját kontinensről megjelent tudósítások aránya, de ez ekkor már

⁵² George Gerbner – George Marvanyi: The Many Worlds of the World's Press. *Journal of Communication*, vol. 27 (1977), no. 1, 52–66. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1977.tb01797.x>.

kevésbé tért el a nyugat-európai országokban megfigyelt hírszerkezettől.⁵³

A kelet-közép-európai államszocialista országokban bemutatott játékfilmek összetétele ennél is inkább a régió mérsékelt globalizációját tükrözte. 1970-ben a nyugat-európai és dél-európai országokban – mint a világ sok más részén – az amerikai játékfilmek dominálták a piacot: még a fejlett filmiparral rendelkező Olaszországban is 50% felett volt az amerikai filmek aránya. Ezzel szemben Lengyelországban és Magyarországon 10–20% között mozgott a részesedésük, s a francia, olasz, brit és német filmek is viszonylag alacsony arányt képviseltek, mivel a hazai gyártású és az államszocialista országokban forgatott filmek tették ki a bemutatott alkotások nagyobb részét.⁵⁴ Mindez annyiban változott a következő évtizedben, hogy 1985-ben már a Magyarországon vetített játékfilmek 24%-a amerikai alkotás volt, miközben Csehszlovákiában 12%, Lengyelországban 9% maradt az arány. Figyelemre méltó az is, hogy míg néhány nyugat-európai országban ekkor már bemutattak indiai, hongkongi és más, Európán és Amerikán kívülről érkező filmeket is a mozikban és a televízióban, addig a kelet-közép-európai forgalmazók közömbösnek bizonyultak ezekkel szemben.⁵⁵

Az 1950-es évektől feltörekvő médium, a televízió minden más információs csatornánál erősebb globalizációs hatásokkal járt Kelet-Közép-Európában – nemritkán a politikai vezetés szándékai ellenére is. Ennek alapját a televíziókészülékek terjedése jelentette, mely maga is nemzetközi mintákat követett, s különösen gyors volt az 1960-as és az 1970-es évtizedben: például Lengyelországban 1960-ban 1000 lakosra még csak 14, 1965-ben 66, 1970-ben már 129 előfizetés jutott, s a hetvenes évek második felében közel minden háztartásba került készülék.⁵⁶

⁵³ UNESCO: *Foreign News in the Media: International Reporting in 29 Countries*. Paris: UNESCO, 1985. 41.

⁵⁴ UNESCO: *Transnational Communication and Cultural Industries*. Paris: UNESCO, 1982. 12.

⁵⁵ UNESCO: *World Communication Report. Part One. Communication Statistics*. Paris: International Programme for Development of Communication, 1987. Table 2.2.

⁵⁶ Béla Tomka: *Austerities and Aspirations: A Comparative History of Growth, Consumption and Quality of Life in East Central Europe since 1945*. Budapest – New

A televíziózás Európában egészen az 1980-as évekig lényegében nemzeti keretek között folyt, s a földi sugárzás korlátai és nyelvi okok miatt a határokon átnyúló adásoknak csak korlátozott közönségük volt – természetesen az NDK kivételével –, de Magyarország és Csehszlovákia nyugati területei esetében ez sem volt jelentéktelen.⁵⁷ Már a televízió első évtizedeiben is hasonló műfajok szerepeltek a műsorokban mindhárom vizsgált országban, mint a nyugat-európai közszolgálati televíziókban, vagyis elsősorban filmek, gyermekprogramok, oktatóműsorok, sportközvetítések, szórakoztató adások és hírműsorok.⁵⁸

A tévéműsorok az említett napilapokhoz hasonlóan politikai kontroll alatt álltak, bár ennek szigora tekintetében nyilvánvaló eltérések léteztek az egyes időszakok és országok között: például Csehszlovákiában 1968-ban megszüntették a cenzúrát, hogy aztán még ugyanabban az évben visszaállítsák azt; Magyarországon nem látható ilyen egyértelmű törés, de a pártszervek kontrollja fokozatosan lazult az 1960-as évek végétől.⁵⁹ Emellett a régió országaiban ügyeltek a hazai gyártású és a keleti blokkból származó műsorok dominanciájára, már csak a devizasűke miatt is. Míg a nyugat-európai műsorimport az összes behozatalon belül – a vizsgált Lengyelországban és Magyarországon – jelentős részt tett ki az 1970-es és 1980-as években, nemzetközi összehasonlításban a legfeltűnőbb sajátosság az amerikai programok alacsony aránya volt.⁶⁰

York: Central European University Press, 2020. 110–111. <https://doi.org/10.1515/9789633863527>.

⁵⁷ Heather Gumbert: Exploring Transnational Media Exchange in the 1960s. *View Journal of European Television History and Culture*, vol. 3 (2014), no. 5, 50–59. <https://doi.org/10.18146/2213-0969.2014.jethc055>.

⁵⁸ Kaarle Nordenstreng – Tapio Varis: *Television Traffic – A One-Way Street? A Survey and Analysis of the International Flow of Television Programme Material*. Paris: UNESCO, 1974. 22–24.

⁵⁹ Irena Carpentier Reifová – Petr Bednařík – Šimon Dominik: Between politics and soap: The Articulation of Ideology and Melodrama in Czechoslovak Communist Television Serials, 1975–89. In: Peter Goddard (ed.): *Popular Television in Authoritarian Europe*. Manchester and New York: Manchester University Press, 2013. 94. <https://doi.org/10.7228/manchester/9780719082399.003.0006>.

⁶⁰ Nordenstreng–Varis: *Television Traffic – A One-Way Street?* 25.; Tapio Varis: *International Flow of Television Programmes*. Paris: UNESCO, 1985. 35.

Így a televízió kétségkívül visszafogottan közvetített egy sor globálisan terjedő értéket és attitűdöt ezekben az országokban, azért is, mert azok gyakran a gátolni kívánt amerikanizációhoz kapcsolódtak. Például kevésbé volt a fogyasztói kultúra terjesztője, mint számos más társadalomban: a hirdetések eleve jóval alárendeltebb szerepet játszottak a térség televízióiban, mint az amerikai vagy nyugat-európai csatornákon. Ekkor sem lebecsülendő azonban ilyen téren a tévézés (és a mozifilmek) hatása. A programok összeállítói mindenütt tudatában voltak annak, hogy a nézők kimondottan igényelték a nyugati szórakoztató műsorokat.⁶¹ A kelet-európai országok közül Jugoszlávia mellett főként Magyarországra és Lengyelországba becsordogáló nyugati filmek és tévésorozatok, a globális eseményekről szóló tudósítások képsorai fontos, a fogyasztói társadalmakról informáló tartalmakat is közvetítettek: a még egy bűnügyi filmben vagy egy vígjátékban is megjelenő divatos ruházat, áramvonalas gépkocsik, gazdag lakásbelső, szupermarketek és színes utcák képei mind idetartoztak. Ezek az információk az 1970-es évektől döntően a televízió révén már lényegében minden társadalmi réteghez eljutottak Kelet-Közép-Európában, s tudatosították a saját és a nyugati életmód közötti eltéréseket.⁶² Mindazonáltal a televízió hatása túlmutatott a fogyasztói kultúrán: a tájékoztatás valamint a programok szelekciója és gyakori egyoldalúsága, torzításai ellenére a televízió elterjedése révén e társadalmak széles rétegei először értesültek rendszeresen és élményszerűen a világ távoli régióiban zajló politikai és sporteseményekről, azok kulturális és gazdasági híreiről.

1989 után mind a nyomtatott sajtó, mind a filmforgalmazás és a televíziózás alapvetően átalakult Kelet-Közép-Európában. A demokratizálódás mellett a kommercializálódás és az internacionalizáció jelentették a változások fő irányát. Utóbbi folyamat érintette a sajtó tulajdonosi szerkezetét, de a média formáit és az általa

⁶¹ Sabina Mihelj: Television Entertainment in Socialist Eastern Europe: Between Cold War Politics and Global Developments. In: Timothy Havens – Anikó Imre – Kati Lustyik (eds.): *Popular Television in Eastern Europe during and since Socialism*. New York: Routledge, 2013. 17.

⁶² Anikó Imre: *TV Socialism*. Durham–London: Duke University Press, 2016. 9. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1lvc8qz>.

közvetített tartalmat is. A nyugati hatások a nyomtatott sajtóban is erősen megjelentek, de különösen érezhetőek voltak a televíziózásban és a mozikban.⁶³ Ezekben a központi kontroll megszűnése és a kommercializálódás mellett gyors technológiai változások is zajlottak: a műholdas televíziózás és a kábeltelevízió elterjedése néhány év alatt több tucat csatornát tett elérhetővé a háztartások jelentős részében. A megnövekedett választékban erősen nőtt a külföldi programok részesedése, visszaszorultak a kelet-közép-európai eredetű, és szinte teljesen eltűntek a szovjet utódállamokból származó műsorok, miközben az amerikai gyártású adások domináns helyet foglaltak el. Az utóbbi miatt a nyugat-európai import aránya is csökkent, de az innen származó programok hossza műsoróránként kifejezve nőtt, mégpedig a műsoridő gyarapodása és az import arányának növekedése miatt. Idővel megjelentek és a műsoridő számottevő részét tették ki a brazil, az argentin és a mexikói sorozatok – különösen szappanoperák – is.⁶⁴ A televízió a korábbinál is inkább a kulturális globalizáció eszköze lett Kelet-Közép-Európában, amelynek hatását ebben a tekintetben csak az internet tudta felülmúlni az ezredforduló után.

4) Emberek mozgása: utazás és migráció

A globalizáció negyedik dimenziójaként az országhatárok átlépésének lehetőségeit és dinamikáját vizsgáljuk. Ennek négy fő típusával foglalkozunk, melyek a turizmus, a migráció, a munkaerő időleges vándorlása és a diákok nemzetközi vándorlása. Mindazonáltal ezek

⁶³ Ágnes Gulyás: Western Influences in the Print Media of Post-Communist East Central Europe. *Journal of International Communication*, vol. 10 (2004), no. 1, 117. <https://doi.org/10.1080/13216597.2004.9751967>.

⁶⁴ Preben Sepstrup – Anura Goonasakera: *TV Transnationalization: Europe and Asia*. Paris: UNESCO, 1994. 33.; Sylwia Szostak: Poland's Return to Europe: Polish Terrestrial Broadcasters and tv Fiction. *Journal of European Television History and Culture*, vol. 1 (2012), no. 2, 80. <https://doi.org/10.18146/2213-0969.2012.jethc021>; Terestyéni Tamás: A magyarországi televíziós műsorkínálat változása a nyolcvanas évek közepétől a kilencvenes évek végéig. *Jel-Kép*, 1. évf. (1999), 41–62.; Timothy Havens – Evelyn Bottando – Matthew S. Thatcher: Intra-European Media Imperialism Hungarian Program Imports and the Television Without Frontiers Directive. In: Havens–Imre–Lustyik (eds.): *Popular Television in Eastern Europe during and since Socialism*, 123–140. <https://doi.org/10.4324/9780203110201-14>.

közel sem azonos jelentőségűek a globalizáció szempontjából, hiszen a diákcseré nem feltétlenül érinti olyan széles körben egy adott ország lakosságát, mint a turizmus. Ugyanígy a kivándorlás kevesebb globalizációs hatást közvetít egy adott társadalom felé, mint az ugyanoda történő bevándorlás.

A polgárok határokon keresztül történő mozgása esetében sajátos területről van szó, mert az a 20. század második felében és azon túl is jóval szabályozottabb és korlátozottabb keretekben zajlott, mint például az áruk áramlása. Ezért a politikai változások itt még nagyobb mértékben meghatározták a dinamikát, mint a globalizáció más területein. A szakirodalom többféle határrezsimit különböztet meg, amelyek közül az itt vizsgált három ország a kommunista hatalomátvétel után az ún. keleti határrezsím típusához tartozott.⁶⁵ Ez mindenekelőtt a ki- és beutazások merev szabályozását, az útlevelek és a vízumok kiadásának restriktív jellegét, a határőrizet átfogó rendszerét, az illegális határátlépések szigorú büntetését és a vámkorlátozások széles körét jelentette.⁶⁶ A keleti modell alapvető jegyei 1989-ig megmaradtak, de már az ötvenes évek közepétől megindult egyfajta liberalizáció ebben a tekintetben, s így az 1960-as évektől már a keleti határrezsím mérsékeltebb formája érvényesült e régióban. Ugyanakkor az 1970-es évektől divergencia látható a kelet-közép-európai országok között a határok nyitottságát illetően.⁶⁷ A határrezsím jellegének változása egyaránt hatott a turizmusra és a migrációra is.

A kelet-közép-európai államszocialista országokban a világ számos más régiójához hasonlóan megjelent a tömegturizmus a második

⁶⁵ Péter Bencsik: *Border Regimes in Twentieth Century Europe*. Abingdon: Routledge, 2022. 4.; Bethan Loftus: *Border Regimes and the Sociology of Policing. Policing and Society*, vol. 25 (2015), no. 1, 115–125. <https://doi.org/10.1080/10439463.2013.802788>; Libora Oates-Indruchová – Muriel Blaive: *Border Visions and Border Regimes in Cold War Eastern Europe. Journal of Contemporary History*, vol. 50 (2015), no. 3, 656–659. <https://doi.org/10.1177/0022009415592687>.

⁶⁶ Muriel Blaive – Thomas Lindenberger: *Border Guarding as Social Practice: A Case Study of Czech Communist Governance and Hidden Transcripts*. In: Marc Silberman – KKaren E. Till – Janet Ward (eds.): *Walls, Borders, Boundaries: Spatial and Cultural Practices in Europe*. New York: Berghahn, 2012. 97–112. <https://doi.org/10.1515/9780857455055-009>.

⁶⁷ Bencsik: *Border Regimes in Twentieth Century Europe*, 113.

világháború után, de ez mindenekelőtt belföldi utazásokat jelentett, miközben a külföldi látogatások jóval szűkebb keretek között mozogtak.⁶⁸ Az 1950-es években a kelet-közép-európai államszocialista országokban még a keleti blokk többi államába való utazás is privilégiumnak számított. A következő évtizedben jelentősen enyhítették a többi államszocialista ország látogatásának kötöttségeit, s így az 1970-es években a három vizsgált kelet-közép-európai ország között számottevő idegenforgalom alakult ki.

Az 1960-as évek közepétől a lengyel és a magyar útlevélpolitika engedékenyebbé vált a nyugati utazások tekintetében is. A magyar állampolgárok kezdetben háromévente egyszer, majd 1982-től évente egyszer utazhattak nyugatra. Lengyelországban 1987-ben jelentősen enyhítették a nyugatra szóló útlevelek kiadási gyakorlatát, míg Magyarországon 1988-ban új útlevelet vezettek be, amelynek birtokosa szabadon elhagyhatta az országot.⁶⁹ A legálisan vásárolható külföldi valuta mennyiségét azonban mindvégig erősen korlátozták mindkét országban, ugyanakkor engedélyezték azt, hogy a külföldön megtakarított, rokonok és ismerősök által átutalt – vagy egyéb módon szerzett – valutát speciális számlákra befizessék és felhasználják külföldi utazásra.⁷⁰

A szigorúbb utazási rezsimre példát jelentő Csehszlovákiában az 1965-ös útlevéltörvény a nyugatra látogatáshoz továbbra is szükségessé tette a kiutazási engedélyt, de a hatóságok ekkor a korábbinál engedékenyebb módon bírálták el a kérelmeket.⁷¹ 1968-ban új,

⁶⁸ Derek R. Hall: Evolutionary Pattern of Tourism Development in Eastern Europe and the Soviet Union. In: Derek R. Hall (ed.): *Tourism and Economic Development in Eastern Europe and the Soviet Union*. London: Bellhaven Press, 1991. 104–105.

⁶⁹ Péter Bencsik: Documents of Passage, Travel Opportunities and Border Traffic in 20th Century Hungary. *Minorities, Politics, Society*, vol. 2 (2002), 51–70.

⁷⁰ Mikolaj Morzycki-Markowski: How People Crossed Borders in Socialism: The Polish Case. In: Włodzimierz Borodziej – Jerzy Kochanowski – Joachim von Puttkamer (ed.): *„Schleichwege“: Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Köln: Böhlau, 2010. 55–66. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412213060.55>.

⁷¹ Sune Bechmann Pedersen – Christian Noack: Introduction: Crossing the Iron Curtain: an Introduction. In: Sune Bechmann Pedersen – Christian Noack (ed.): *Tourism and Travel during the Cold War: Negotiating Tourist Experiences across the Iron Curtain*. London – New York: Routledge, 2019. 3. <https://doi.org/10.4324/9780429201127-1>.

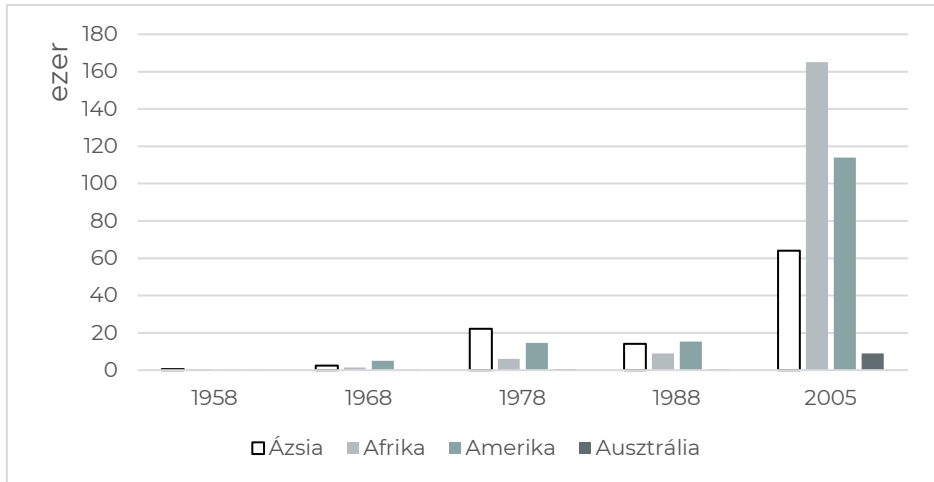
liberális szabályozás bevezetését tervezték, amely azonban a Varsói Szerződés katonai intervenciója után lekerült a napirendről. 1969-től a nyugatra utazás szinte lehetetlenné vált, kivéve a legálisan nyugaton élő rokonok meglátogatását – amihez meghívólevél kellett – és a szervezett turistautakat. Formálisan ugyan nem tiltották meg az egyéni utazásokat, de a rendőrség ezeket általában nem engedélyezte. A szomszédos szocialista országok felkeresése egyszerűbb volt, 1981-től azonban Lengyelország felé is utazási szigorításokat vezettek be az ottani politikai események hatására. A rendszerváltozás előszeleként 1988-tól a kiutazási engedélyeket általában nyugatra is probléma nélkül megadták, viszont a valutáris korlátozások itt is fennmaradtak.

A három vizsgált kelet-közép-európai ország polgárainak külföldi látogatásai tehát mindenekelőtt a szomszédos államszocialista országokba irányultak, s ezek nagy része a bevásárlóturizmus kategóriájába tartozott.⁷² Különösen alacsony arányt képviseltek az Európán kívüli, ezen belül a harmadik világ országaiba történt utazások. Jól mutatja ezt Magyarország esete: 1958-ban az összes kontinenst figyelembe véve is csupán néhány ezer ilyen utat tettek a magyar állampolgárok, s ez a szám ugyan nőtt a következő évtizedekben, de még az 1980-as években is csak néhány tízezer tengerentúli utazás került a statisztikába. Ráadásul a leginkább reprezentált Ázsiába irányuló utazásokon belül Törökország dominált, ahová főként Isztambulba és rövid bevásárlások céljából látogattak a magyarok.

⁷² Grzegorz Gołembski: *Tourism in the Economy of Shortage*. *Annals of Tourism Research*, vol. 17 (1990), no. 1, 55–68. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(90\)90114-7](https://doi.org/10.1016/0160-7383(90)90114-7); Mark Keck-Szajbel: *Shop Around the Bloc: Trader Tourism and Its Discontents on the East German-Polish Border*. In: Paulina Bren – Mary Neuburger (eds.): *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 374–392. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199827657.003.0015>.

4. ábra. Magyarországról Európán kívülre látogatók száma, 1958–2005

Forrás: KSH: Statisztikai Évkönyv különböző kötetei (saját számítások).

Ami a befelé irányuló munkaerővándorlást illeti, míg az NDK-ban viszonylag nagy számban dolgoztak Európán kívüli, államszocialista vagy szocialista orientációjú országokból – mint Kuba, Vietnam és Mozambik –, addig az általunk vizsgált kelet-közép-európai országokban ez jóval kisebb méreteket öltött, s leginkább Csehszlovákiára volt jellemző. Mindazonáltal ennek dinamikája gyorsult az 1960-as évek közepétől. Csehszlovákiában a vietnami munkások 1967-ben érkezett első hulláma az évek során összesen 2400 főből állt, amit 1974-ben már egy 5500 fős kontingens követett. Végül az 1980-ban induló harmadik hullámban egy évtized alatt mintegy 50 000 vietnami munkás dolgozott csehszlovák üzemekben.⁷³ Így a munkaerő vándorlása a kelet-közép-európai országokban – különösen európai összehasonlításban – szűk keretek között maradt, és a régió munkaerőpiacára, illetve társadalmára mérsékelt hatást gyakorolt.

Kelet-Közép-Európában a migrációnak hosszú tradíciója van, miközben a 19. század közepe óta a kelet-nyugati irányú népesség-

⁷³ Alena K. Alamgir – Christina Schwenkel: From Socialist Assistance to National Self-Interest: Vietnamese Labor Migration into CMEA Countries. In: Mark-Kalinovsky-Mahrung (eds.): *Alternative Globalizations*, 109.

mozgás dominált.⁷⁴ A hidegháború és a vasfüggöny jelentősen mérsékelte a vándorlást, de nem szűnt meg. Az 1950 és a rendszer-változások közötti időszakban a kelet-nyugati migráció nagyjából háromnegyedét az etnikai migráció tette ki, amelyet államok közötti megállapodások segítettek elő. A legnagyobb csoportként az etnikai homogenizációra törekvő Lengyelország és az NSZK közötti egyezmény eredményeként 1950 és 1993 között mintegy 1 430 000 népi német települt át nyugatra.⁷⁵ A kelet-nyugati vándorlás további mintegy 10%-át a menekültek tették ki. Ezek legnagyobb számban politikai krízisek utáni hullámokban hagyták el korábbi otthonukat, kihasználva a határok időnkénti megnyitását. Ide sorolhatjuk a Magyarországon 1956, Csehszlovákiában 1968, Lengyelországban 1980/1981 drámai eseményei után menekülőket. Emellett – a szigorú határrezsime ellenére – mindvégig megfigyelhető az illegális migráció. Mindazonáltal a népességmozgás egyoldalú volt, hiszen a hidegháború idején alig történt bevándorlás a kelet-közép-európai országokba. Ennek egyik okát a határátlépés említett adminisztratív nehézségei jelentették, de emellett ezek az államok sem politikai, sem gazdasági szempontból nem jelentettek vonzó célpontot. Így összességében ebben a régióban – és a tágabban vett Kelet-Európában – a migráció jóval kevésbé közvetített globalizációs hatásokat, mint az a legtöbb nyugat- vagy dél-európai társadalom esetében bekövetkezett.

Hasonló kép bontakozik ki a munkaerő időleges vándorlására vonatkozóan. A központilag irányított gazdaságok hivatalos ideológiájában a teljes foglalkoztatottság kiemelkedő helyet foglalt el, s az általában a gyakorlatban is megvalósult. Ennek következtében – Jugoszlávia kivételével – a külföldi munkavállalás nem csupán adminisztratív korlátokba ütközött, hanem annak egy fontos hajtóereje is hiányzott. Így a külföldi munkavégzés ugyan nem volt teljesen ismeretlen a kelet-közép-európai országokban sem, de viszonylag csekély méreteket öltött, szinte teljesen a KGST országaira korlátozódott, s rendszerint határozott időre szóló államközi megállapodásokon

⁷⁴ Heinz Fassmann – Rainer Münz: European East–West Migration, 1945–1992. In: Robin Cohen (ed.): *The Cambridge Survey of World Migration*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 470–480. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511598289>.

⁷⁵ Fassmann–Münz: European East–West Migration, 1945–1992, 473.

alapult. Például a Magyarország és az NDK közötti 1967-es egyezség eredményeként a következő másfél évtizedben összesen mintegy 30–50 000 magyar munkavállaló dolgozott az NDK-ban, s fordított irányban néhány ezer keletnémet vett részt a munkaerőcserében. Hasonló módon és szintén tízezres nagyságrendben lengyel munkások és főként munkásnők dolgoztak a csehszlovák iparban az 1970-es és 1980-as években.⁷⁶ Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország és több más államszocialista ország nagyberuházások megvalósítását vállalta a Szovjetunió különböző energetikai projektjeiben – például az Orenburgból induló gázvezeték építésében, a tengizi olajkitermelés megindításában és másutt –, amelyekben éveken keresztül több ezer munkás vett részt.⁷⁷ Ezt egészítette ki a kelet-közép-európai vállalatok harmadik világbeli tevékenysége.⁷⁸ Az utóbbi nyomán megindult munkaerővándorlás csak szűk szektorokat érintett – különösen az építőipart. A munkaerő időleges vándorlásának arányait érzékelteti, hogy 1980-ban Lengyelországból összesen 62 000 munkavállaló tevékenykedett külföldön, amely az aktív népesség fél százalékát sem tette ki.⁷⁹

A diákok nemzetközi vándorlása tekintetében – a korábban az információáramlás vizsgálata során megismert eljáráshoz hasonló módon végzett – hálózatelemzésre támaszkodunk. Ennek eredménye szerint az 1980-as évek közepén és végén a kelet-közép-európai országok – a diákok fogadása esetében – a globális diákcserehálózat középső pozícióit foglalták el. Az Egyesült Államok, Kanada, Japán és a nyugat-európai országok, valamint néhány ázsiai ország – Kína és India – megelőzték őket a centralitás vonatkozásában, viszont a hálózaton belül jobb pozícióban voltak, mint például

⁷⁶ Ondrej Klípa: Escaping the Double Burden: Female Polish Workers in State Socialist Czechoslovakia. *Slavic Review*, vol. 78 (2019), no. 4, 1009–1027. <https://doi.org/10.1017/slr.2019.258>.

⁷⁷ Sándor Richter: Economic Integration within COMECON and with the Western Economies. In: Matthias Morys (ed.): *The Economic History of Central, East and South-Europe: 1980 to the Present*. Abingdon – New York: Routledge, 2021. 345–346.

⁷⁸ Zsombor Bódy: *Opening up to the “Third World” or Taking a Detour to the “West”?* *The Hungarian Presence in Algeria from the 1960s to the 1980s*. HistGlob Working Paper 4. Szeged: MTA-SZTE-ELTE History of Globalization Research Group, 3–34.

⁷⁹ Dorota Prasałowicz: Polen. In: Klaus J. Bade (Hg.): *Enzyklopädie Migration in Europa: Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Paderborn: Schöningh, 2007. 266.

Norvégia, Spanyolország, Portugália, Dél-Korea vagy Argentína.⁸⁰ Ezen a téren tehát a térség országainak globalizációs foka nagyobb volt, mint az eddig megismert más aspektusok tekintetében. Ugyanakkor ez a megállapítás – mint jeleztük – a bejövő diákok számán és összetételén alapul. A diákok kimenő mobilitása területén a kelet-közép-európai országok jóval kedvezőtlenebb helyzetben voltak, mivel diákjaik az 1980-as évek végéig alig jutottak el a keleti blokkon kívüli világ oktatási intézményeibe.

A határátlépések terén Magyarországon és Lengyelországban korábban megindult liberalizálási tendenciák ellenére az államszocialista rendszerek bukása valódi áttörést hozott egész Kelet-Közép-Európában. Olyannyira igaz ez, hogy sok kortárs számára a határok megnyitása jelentette a rendszerváltás legnagyobb vívmányát. Sőt, a turizmus közvetlen szerephez is jutott az államszocialista rezsimek felszámolásában: amikor Magyarország 1989 nyarán megszüntette a szigorú határőrizetet Ausztria felé, az országban tartózkodó kelet-német turisták átözönlöttek a nyugati államba, ami számottevően hozzájárult az NDK összeomlásához. A polgárok most már előzetes engedély nélkül válthatták ki útlevelüket, és léphették át a határt minden irányban, annál is inkább, mert a nyugat-európai országok – és a világ számos más állama – megszüntették a vízumkényszert a kelet-közép-európai utazók számára.⁸¹ Ez fordított irányban is megtörtént, bár a nyugati államok polgárai már jó ideje viszonylag kevés kööttséggel látogathatták a régiót.⁸² Ezzel egyidejűleg fennmaradtak a korábbi államszocialista országok közötti utazási könnyítések, s így egy sor ország – például számos szovjet utódállam – polgárai korlátozás nélkül léphették át kelet-közép-európai államok határait, de a vízumelőírások miatt már kevésbé szabadon

⁸⁰ Tse-Mein Chen – George A. Barnett: Research on International Student Flows from a Macro Perspective: A Network Analysis of 1985, 1989 and 1995. *Higher Education*, 39 (2000), no. 4, 442–443.

⁸¹ Mathias Czaika – Hein de Haas – María Villares-Varela: The Global Evolution of Travel Visa Regimes. *Population and Development Review*, vol. 44 (2018), no. 3, 589–622. <https://doi.org/10.1111/padr.12166>.

⁸² Ewa Morawska: *The New-Old Transmigrants, Their Transnational Lives, and Ethnicization: a Comparison of 19th/20th and 20th/21st Century Situations*. Florence: European University Institute, 1999.; Robin Cohen (ed.): *The Cambridge Survey of World Migration*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1995.

utazhattak tovább Nyugat-Európába. Ezzel a régió sajátos utazási és migrációs zónává vált, amely nyitva állt nagyszámú keleti és nyugati ország polgára számára.⁸³

Az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején a határátlépések számának óriási növekedését láthatjuk ezekben az országokban: tömegek kezdtek utazni keletről nyugatra, illetve nyugatról keletre vásárlás, rokonlátogatás, turizmus stb. céljából.⁸⁴ Lengyelországban a határátlépések – be- és kilépések együtt – száma 1985-ben 19 millió volt, mely 1990-re 84 millióra, majd 1996-ra 262 millióra nőtt.⁸⁵ Hasonlóan alakult a forgalom a Cseh Köztársaságban, Magyarország és Szlovákia pedig egyenként mintegy százmillió határátlépést regisztrált. A legtöbb határátlépőt turistának minősítették, bár ez a megnevezés továbbra is számos olyan tevékenységet takart, amelynek kevés köze volt a turisztikai látványosságok megtekintéséhez. Sokan havonta többször is átlépték a határt.⁸⁶ Ugyanakkor tagadhatatlan a valódi turizmus és a közvetlen régión túli látogatások növekvő jelentősége is. Jól mutatja a globális nyitást az Európán kívüli utazásoknak a 4. ábrán látható ugrásszerű bővülése: a korábbi magyar példánál maradva, ekkor évente akár tízszer annyi magyar szerezhethetett személyes tapasztalatot Afrikában és Amerikában, mint a rendszerváltozás előtt.

A vasfüggöny megszűnése és az azt követő transzformációs válság alapvetően átalakította a migráció és a munkaerő ideiglenes vándorlásának jellegét Kelet-Közép-Európában: egyfelől megnövelte ezek mértékét, másfelől a kelet-közép-európai régióba történő bevándorlás is megnőtt. Ebben a periódusban már jóval nehezebben –

⁸³ Claire Wallace – Dariusz Stola: Introduction: Patterns of Migration in Central Europe. In: Claire Wallace – Dariusz Stola (eds.): *Patterns of Migration in Central Europe*. Houndmills: Palgrave, 2001. 16. https://doi.org/10.1057/9780333985519_1.

⁸⁴ Allan M. Williams – Vladimír Baláž: *Tourism in Transition: Economic Change in Central Europe*. London – New York: I. B. Tauris Publishers, 2000. 20. <https://doi.org/10.5040/9780755620890>.

⁸⁵ Tomasz Kuba Kozłowski: Migration Flows in the 1990s: Challenges for Entry, Asylum and Integration Policy in Poland. In: Krystyna Iglick – Keith Sword (eds.): *The Challenge of East–West Migration for Poland*. London: Macmillan, 1999. 45–65. https://doi.org/10.1007/978-1-349-27044-6_3.

⁸⁶ Iglicka, Krystyna: The Economics of Petty Trade on the Eastern Polish Border. In: Iglick–Sword (eds.): *The Challenge of East–West Migration for Poland*, 120–144. https://doi.org/10.1007/978-1-349-27044-6_7.

vagy egyáltalán nem – különíthető el a munkaerő időleges vándorlása és a véglegesnek tekinthető migráció, hiszen immár nem akadályozták előírások a visszatelepülést, a cirkuláris migrációt.

A kivándorlás kelet-nyugati fő iránya megmaradt, de megnőtt a kivándorlók száma.⁸⁷ A dinamika nem volt egyenletes: a rendszerváltozás utáni első években gyorsult a kivándorlás, majd egy ideig mérséklődött annak üteme, s az EU-csatlakozást követően ismét többen hagyták el a régiót, ami főként Lengyelországot érintette.⁸⁸ Emellett komplexebbé vált a kivándorlás szerkezete. Egyrészt a korábban domináns etnikai migráció veszített jelentőségéből, mivel a kivándorlás indítékai között ekkor már egyértelműen a gazdasági okok domináltak. Másrészt jelentős típusúvá vált az említett cirkuláris migráció – vagy másként átmeneti kivándorlás, illetve befejezetlen kivándorlás.⁸⁹ Míg 1989-ig a munkaerő vándorlása lényegében a KGST térségére korlátozódott, addig a rendszerváltozások után a KGST utódállamai szinte teljesen kiestek a célországok közül, mivel a kelet-közép-európai munkaerő Nyugat-Európa felé áramlott.

A korábban alig létező bevándorlás is érzékelhetővé vált a régióban, s ezen belül – az általános európai trendeknek megfelelően – a kontinensen kívülről is jelentős számban érkeztek bevándorlók. Egyes nagyvárosok lakosságának jelentős részét immár külföldiek alkották: 1995-ben Prága lakosságának 9–11%-a, Budapest lakosságának 4–6%-a külföldi állampolgár volt. E csoportot részben nyugati cégek és nemzetközi intézmények munkatársai alkották, de az ázsiai bevándorlók is tetemes arányt képviseltek, tagadhatatlanul erőteljes globális hatásokat közvetítve a konyhától az általuk

⁸⁷ Marek Okólski: The Effects of Political and Economic Transition on International Migration in Eastern and Central Europe. In: Douglas S. Massey – J. Edward Taylor (eds.): *International Migration: Prospects and Policies in a Global Market*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 36. <https://doi.org/10.1093/0199269009.003.0003>.

⁸⁸ Hein de Haas – Simona Vezzoli – María Villares-Varela: *Opening the Floodgates? European Migration under Restrictive and Liberal Border Regimes, 1950–2010*. International Migration Institute Working Papers 150, February 2019. 34–35.

⁸⁹ Godfried Engbersen – Marek Okólski – Richard Black – Cristina Panțiru: Working out a Way from East to West: EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe. In: Richard Black – Godfried Engbersen – Marek Okólski – Cristina Panțiru: *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010. 11–18. <https://doi.org/10.1515/9789048510979-001>.

bonyolított külkereskedelemig.⁹⁰ Az 1989 utáni Kelet-Közép-Európába – korábban ismeretlen jelenségként – tekintélyes számú illegális bevándorló is érkezett: a becslések az 1990-es évek közepén Csehország esetében 200 000 főt, Magyarországon 40–150 000 főt valószínűsítettek.⁹¹

A bevándorlás tekintetében jól kitapinthatók a korlátok is: mivel Kelet-Közép-Európa a menekültek számára gazdasági és kulturális szempontból kis vonzerővel rendelkezett, ezért ők leginkább átmeneti állomásnak tekintették a régiót, és számuk továbbra is alacsony maradt a nyugat- és dél-európai országokhoz képest. Jól mutatja a bevándorlás hosszabb távon is érvényesülő trendjeit, hogy a nemzetközi migránsok lakossághoz viszonyított aránya 1990 és 2010 között Csehországban 4,1%-ról 4,4%-ra, Szlovákiában 0,8%-ról 2,4%-ra, Magyarországon 3,4%-ról 3,7%-ra nőtt, miközben Lengyelországban 3%-ról 2,2%-ra csökkent. Eközben például Ausztriában az egyébként is jóval magasabb 10,3%-os arány 15,6%-ra emelkedett.⁹² Hasonló képet mutat a külföldön születettek összlakossághoz viszonyított aránya, mely szintén viszonylag alacsony maradt a régióban.⁹³ Ráadásul az erre vonatkozó adatok magukban foglalják a szomszédos országokban élő, azonos nemzetiségű polgárok repatriálását. Mind a négy vizsgált országnak van diaszpórája, amelyek a letelepedni kívánó migránsok nagy részét adták. Például a Magyarországon véglegesen letelepedő külföldi állampolgárok 70–80%-át

a Romániából érkezettek adták 1989–1998 között, de – ahogyan az 5. ábra mutatja – Csehország és Szlovákia esetében is magas volt a hasonló arány.⁹⁴

⁹⁰ Okólski: *The Effects of Political and Economic Transition on International Migration in Eastern and Central Europe*, 42.

⁹¹ Wallace–Stola: *Introduction: Patterns of Migration in Central Europe*, 33.; Klaus J. Bade (ed.): *Migration in European History*. Malden, MA: Blackwell, 2003. 298.

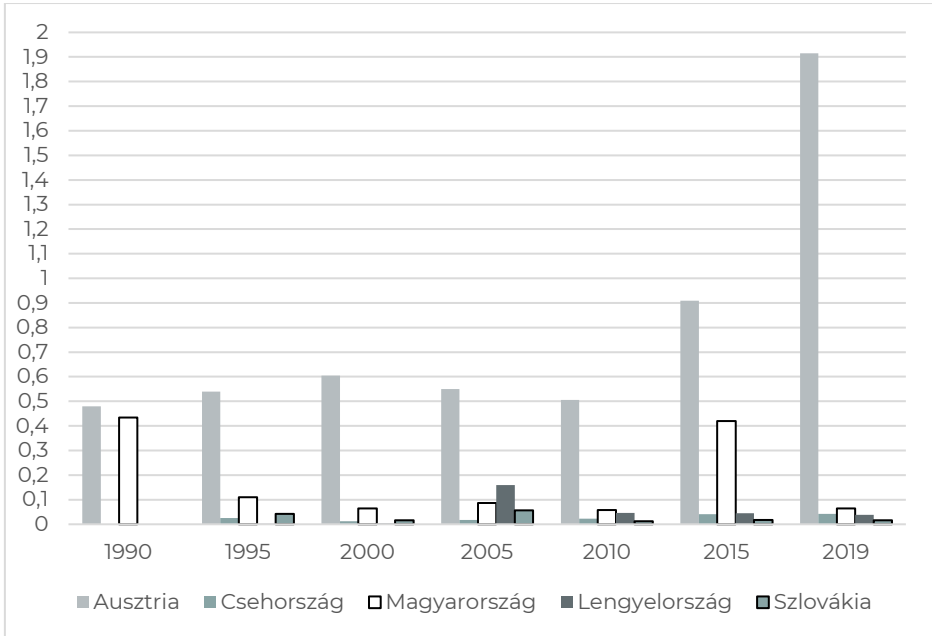
⁹² James Rayner: *Migration in Europe*. In: Michael White (ed.): *International Handbook of Migration and Population Distribution*. Dordrecht: Springer, 2016. 374.

⁹³ Philippe Wanner: *Migration Trends in Europe*. Strasbourg: Council of Europe, 2002. 7.

⁹⁴ Marek Okólski: *Europe in Movement: Migration from/to Central and Eastern Europe*. CRM Working Papers, University of Warsaw No. 22/80. Warsaw: Centre of Migration Research, 2007. 9.; Hermann Zeitlhofer: *Tschechien und Slowakei*. In: Bade (Hg.): *Enzyklopädie Migration in Europa*, 285.

5. ábra. Menekültek arányának alakulása európai országokban, 1990–2019 (becslés, év közepi adat, a lakosság százalékában)

Megjegyzés: Magyarország 1989.

Forrás: UN DESA Databases, <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock> (Letöltés ideje: 2022.03.12.); World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/SM.POP.REFG> (Letöltés ideje: 2022.03.12.)

A kelet-közép-európai országok nemzetközi diákcseré-hálózatban elfoglalt helye keveset változott a rendszerváltozások után. Ilyen kapcsolataik száma, vagyis oktatási rendszerük globalizáltságának foka kismértékben nőtt, de ez a világ legtöbb országáról elmondható, így összességében a centralitásuk mértékében nem következett be lényeges módosulás.⁹⁵ Nagyban nőtt ellenben a kimenő diákok száma, akik immár a nyugati világ egyetemére is jelentős számban beiratkozhattak.⁹⁶

⁹⁵ Chen–Barnett: Research on International Student Flows from a Macro Perspective, 446.

⁹⁶ Mette Ginnerskov-Dahlberg: *Student Migration from Eastern to Western Europe*. London – New York: Routledge, 2022. 6–11. <https://doi.org/10.4324/9781003056287>.

Következtetések

Az újabb kutatások több tekintetben alapos revízió alá veszik a kelet-európai – és ezen belül a kelet-közép-európai – államszocialista országok globalizációjáról kialakított hagyományos elképzeléseket. Nem elszigetelt új értelmezésekről van szó, mivel a témáról az utóbbi években megjelent legtöbb munka egy irányba mutat, még ha a hangsúlyaik el is térnek. Így nem túlzás azt állítani, hogy ennek eredményeként új történeti kánon van kialakulóban Kelet-Európa második világháború utáni globalizációjáról. Eszerint ez a régió jóval globalizáltabb volt a második világháború utáni mintegy négy évtizedben, mint azt korábban vélték. A globalizáció szerkezete és mintái is sajátosan alakultak: a harmadik világ kiemelkedő jelentőségre tett szert az államszocialista országok globális kapcsolataiban. Szintén új szerepet kap 1989 a régió globalizációjában: számos munka explicit módon megkérdőjelezi azt, hogy a rendszerváltozások felgyorsították a régió globalizációját, mivel úgy vélik, hogy ehelyett a globalizáció jellege változott meg; mások közvetett módon vonják kétségbe a rendszerváltozások jelentőségét azáltal, hogy az 1989 előtti és utáni globális kapcsolatok közötti kontinuitásra helyezik a hangsúlyt.

A bemutatott újabb megközelítések erényeinek sorában első helyen kell említeni, hogy minden eddiginél sokoldalúbban mutatják be a kelet-európai szocialista országok globális elkötelezettségét és ennek időbeli változását. Ezt azáltal tudják megtenni, hogy feldolgozzák a globalizáció olyan aspektusait is, melyek eddig nem kaptak megfelelő figyelmet a kutatásban. Különösen részletesen ábrázolják Kelet-Európának a globális déllel kialakított kapcsolatait, mely sokáig viszonylag kevésbé frekvenciált kutatási területnek számított. Teszik ezt olyan módon, hogy a kölcsönös hatásokkal is foglalkoznak, s így Kelet-Európa és a posztkoloniális világ nem csupán passzív szereplője a globalizációnak, hanem annak alakítójaként is megjelenik. Ilyen módon tehát több vonatkozásban a kelet-európai államszocializmusok globalizációjának történetére vonatkozó korábbi, gyakran egyoldalú interpretációk sikeres korrekciójának tekinthetők. Ugyanakkor az így kialakított értelmezések maguk sem mentesek az egyoldalúságtól. Ez a szelektivitás és az eredmények túlinterpertálása mindhárom olyan területen –

a kelet-európai régió globalizációjának dinamikája, annak szerkezete, továbbá a rendszerváltozásoknak a régió globalizációban betöltött szerepe tekintetében – jelentkezik, ahol az új értelmezések alapvetően megkérdőjelezzik az eddigi kutatási eredményeket.

A kelet-közép-európai országok – Lengyelország, Csehszlovákia és utódállamai, valamint Magyarország – globalizációjának vizsgálata nem támasztja alá a bemutatott új narratívák érvényességét. Eredményeink szerint a kelet-közép-európai államszocialista országok összességében alacsony globalizációs szintet értek el még a rendszerváltozás előtti évtizedekben is, akár a hozzájuk hasonló gazdasági fejlettségű európai országokkal, akár Ausztriával, a közép-európai térség egyik hasonló nagyságú és földrajzi adottságú államával vetjük össze őket. A mérsékelt dinamika a globalizáció minden vizsgált aspektusát tekintve látható, vagyis a kereskedelmi nyitottság, a tőkekapcsolatok, az információk és az emberek áramlása tekintetében egyaránt.

Ugyanakkor az újabb szakirodalomban megfogalmazódott azon állítás sem igazolható empirikus módon, hogy a rendszerváltozás előtti egy vagy két évtizedben csökkent a régió globalizációs foka. Ellenkezőleg: ebben az időszakban lassan, de nőtt a három vizsgált kelet-közép-európai ország globalizációs szintje, s ez jelentkezett a kereskedelemben, a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokban, s általában a gazdasági kapcsolatokban, továbbá a kulturális javak cseréje és az információáramlás vonatkozásában is. Míg a belső politikai transzformáció és a nemzetközi politikai viszonyok terén a törések jól érzékelhetőek, addig a globalizáció más területein kevésbé láthatók. Bár komoly korlátok fennmaradtak ezen a téren, de a kelet-közép-európai államszocialista országok az idő előrehaladásával egyre intenzívebben kapcsolódtak be a világgazdaságba, és más tekintetben is bővültek nemzetközi kapcsolataik, jobban ki voltak téve transznacionális hatásoknak, vagyis globalizálódtak – még ha ezt a folyamatot a korban nem is így nevezték. Megmutatkozik ez például a külföldi utazások szabályozása tekintetében, ahol az 1950-es évektől kezdődően megindult a lassú liberalizáció a kelet-közép-európai országokban, s e folyamat ugyan időnként leállt, de visszalépés alig tapasztalható. A nyitottság lassú erősödését segítette a gazdaságok komplexitásának fokozódása, a fogyasztói igények növekedése és a világban zajló globalizáció, valamint a gyors technológiai

változás – például az elektronikus kommunikációs eszközök terjedése – is. Mindazonáltal – mint jeleztük – ez csak viszonylagos nyitottságot eredményezett, s a rendszerek alapvetően zárt jellege végig megmaradt. Emellett az 1970-es évektől belső divergenciát is láthatunk a régióban a globalizációs folyamat tekintetében. Lengyelország és Magyarország nemzetközi nyitottsága egyértelműen nőtt, míg Csehszlovákia kapcsolatai jóval kevésbé bővültek. A különbözőség mindenekelőtt az utazások szabályozásánál mutatható ki, de az információs-kulturális térben is hasonló folyamatok zajlottak, amint azt a televíziózás fejlődése és a filmbehozatal alakulása jelzi.

Nem csupán a kelet-közép-európai államszocialista országok nemzetközi kapcsolatainak mérsékelt intenzitása, hanem azok szerkezete is tükrözte globalizációjuk korlátait. Összeköttetéseik ugyanis erősen szelektívek voltak: számos területen korlátozták az érintkezést azokkal a vezető kapitalista országokkal, amelyek élen jártak a globalizációban. Nemcsak a külkereskedelem sokáig egyoldalú KGST-orientációja mutatja ennek következményeit, hanem a világ információs hálózatában elfoglalt helyük is, amely még az 1980-as években is jóval kevésbé volt centrális, mint egy sor hasonló nagyságú és földrajzi helyzetű kapitalista országé.

A vizsgált országok harmadik világgal kialakított gazdasági és kulturális összeköttetéseinek jelentősége mindvégig mérsékelt maradt. Ezek eleve csak a fejlődő országok egy szűk részére – az úgynevezett szocialista orientációjú országokra – terjedtek ki. Ez is közrejátszott abban, hogy a harmadik világgal folytatott kereskedelmük a globalizáció szempontjából marginális szerepet töltött be: az összes európai államszocialista ország és a globális dél közötti árucseré volumene soha nem haladta meg a világkereskedelem 1%-át.⁹⁷ A fejlődő világ egésze szempontjából sem tekinthető kulcsfontosságúnak a viszony, amit jól mutat a segélypolitika alakulása: az 1980-as években az összes államszocialista országból a harmadik világba juttatott segélyek (official development assistance) a nyugati országok segélyei összértékének mintegy 10%-át tették ki.⁹⁸ A szélesebb értelemben vett kulturális kapcsolatok szintén csekély

⁹⁷ Lavigne: *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy*, 79.

⁹⁸ Lavigne: *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy*, 80.

mértékű hatást gyakoroltak a kelet-közép-európai társadalmakra. Jellemző módon még az állami irányítású média sem tudósított ezekről a régiókról gyakrabban, mint a nyugat-európai országok lapjai vagy televíziói tették. Afrikai, ázsiai vagy dél-amerikai országokba alig látogattak turisták Kelet-Közép-Európából ebben az időszakban. Valamelyes kivételt jelentett a diákcseré, pontosabban a főként szocialista orientációjú fejlődő országokból származó egyetemisták fogadása: ezekből viszonylag jelentős számú diák és más szakember látogatott Lengyelországba, Csehországba és Magyarországra. Ezért nem beszélhetünk alternatív globalizációról, mivel a harmadik világ semmilyen tekintetben nem tudta pótolni a kelet-közép-európai országok számára a hiányzó nyugati kapcsolatokat. Sokkal inkább a korlátozott és szelektív globalizáció megjelölések tűnnek érvényesnek.

A revizionizmusra hajló szakirodalmi kísérletekkel szemben vizsgálatunk messzemenően igazolta a kelet-közép-európai rendszerváltozások nagy jelentőségét a régió globalizációjában. Mint bemutattuk, a sztálinizmust követően a globalizáció folyamata előrehaladt a térségben, de 1989 egyenesen áttörést jelentett a legtöbb társadalmi-gazdasági terület globalizációjában. Kiválóan látszik ez abban, hogy ekkortól az FDI-állomány és a – nem véletlenül a globalizáció fő hordozói közé sorolt – transznacionális cégek aktivitása rendkívüli mértékben növekedni kezdett, az ütemet tekintve messze hagyva például Ausztriát. Ugyanilyen egyértelmű trendet demonstráltunk a világ telekommunikációs hálózatában elfoglalt hely tekintetében: az 1990-es évtizedben az összességében igen stabil globális rendszer leginkább szembetűnő átalakulása a kelet-közép-európai országok e hálózatban betöltött pozíciójának változása, mégpedig centralitásának növekedése volt. Szintén nem csupán anekdotikus bizonyítékok, hanem adatok bősége támasztja alá azt, hogy a rendszerváltozások eredményeként óriási mértékben megnőtt a régióban a nemzetközi – és ezen belül a kontinensek közötti – utazások és látogatások volumene. Emellett Kelet-Közép-Európa a nemzetközi migrációs hálózat fontos szereplője lett, s immár frekvenciaként is megjelent. Így 1989 „deglobalizációs pillanat”-ként való értelmezése semmiféle átfogó empirikus bizonyítékkal nem támasztható alá, s nem látunk indokoltnak más fogalmi engedményeket

sem ezen a téren, beleértve a protoglobalizáció koncepciójának alkalmazását.

A globalizáció az államszocialista időszakban is előrehaladt Kelet-Közép-Európában, de az viszonylag mérsékelt ütemű, szelektív és töredezett volt, továbbá korlátozott társadalmi hatással rendelkezett. Az államszocialista rendszer nagymértékben alakította a globalizációs mintákat a régióban, de nem a korábban bemutatott újabb értelmezéseknek megfelelően. Azok állításaival szemben ez az időszak nem készítette fel a vállalatokat és általában a társadalmat az erőteljesebb globalizációra, nem könnyítette meg a későbbi alkalmazkodást ahhoz. Inkább ezzel ellenkező hatást láthatunk: a korábbi lassú és szelektív globalizáció, a felkészültség hiánya határozta meg az 1989 utáni globalizációs mintákat. Ennek megfelelően a világ-gazdaságtól való elszakadás az egyik fő oka volt az államszocialista gazdasági rendszer bukásának s ezzel a rendszerváltozásoknak is. A kelet-közép-európai régió társadalmi 1989-ben nem rendelkeztek érdemleges választási lehetőségekkel vagy alternatívákkal azzal kapcsolatban, hogy milyen módon fogadják a globalizációt: a versenyképtelen cégek, a tőkehiány, a társadalmi képességek (social capabilities) alacsony foka és az államszocializmus egy sor más öröksége erősen korlátozta a fejlődési alternatívákat s így a globalizációban való részvétel lehetőségeit is. Ráadásul Kelet-Közép-Európa legtöbb országa a globalizáció nyertesek közé tartozott a következő évtizedekben, amint azt az ezredforduló után meginduló Nyugat-Európához való gazdasági konvergenciájuk mutatta, így számukra semmi nem indokolta az alternatívák keresését vagy az elzárkózást.

A globalizáció folyamatának az 1990-es évektől látható kelet-közép-európai felgyorsulása elsősorban a régió politikai és gazdasági transzformációjának az eredménye volt. Mindazonáltal az átalakulás egybeesett a globalizáció világszerte tapasztalható erősödésével is, mely hatott magára a posztkommunista átalakulásra is. A jövőben Kelet-Közép-Európa jelenkortörténeti kutatásának egyik legfontosabb vállalkozása a gazdasági-társadalmi transzformáció és a globalizáció viszonyának pontos feltárása lehet.